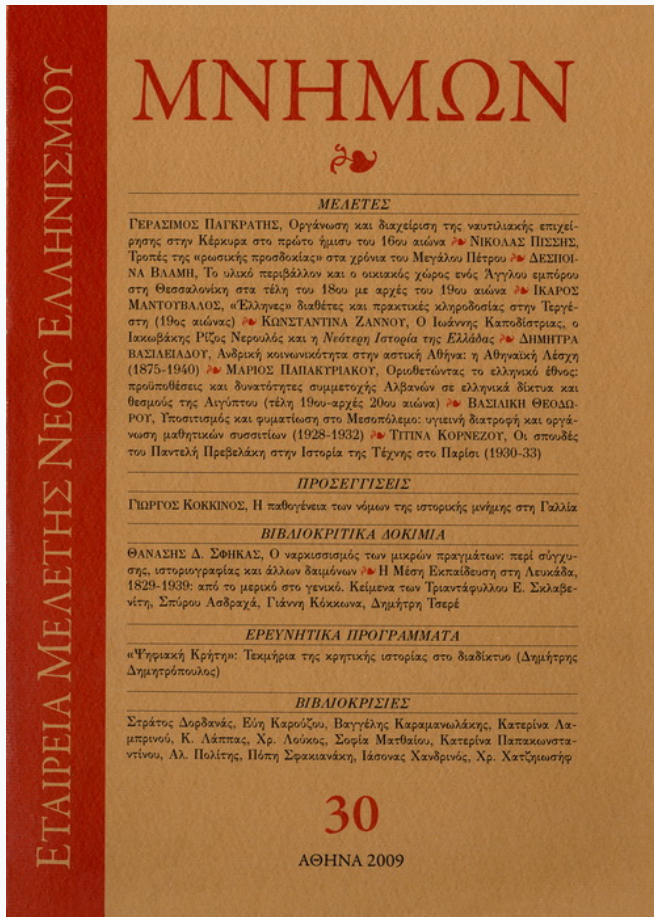

Μνήμων

Τόμ. 30 (2009)

Βιβλιοκρισίες

Mnimon Mnimon

doi: [10.12681/mnimon.88](https://doi.org/10.12681/mnimon.88)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Mnimon, M. (2011). Βιβλιοκρισίες: Νάσια Γιακωβάκη, Ευρώπη μέσω Ελλάδας. Μια καμπή στην ευρωπαϊκή αυτοσυνείδηση 17ος-18ος αιώνας, Αθήνα, Εστία, 2006 (Χρήστος Χατζηιωσήφ)
Εώα και Εσπέρια. Περιοδικό της Εταιρείας Έρευνας των Σχέσεων του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού με τη Δύση, τόμος 7 (2007) (Κατερίνα Παπακωνσταντίνου)
Peter Mackridge, Language and National Identity in Greece 1766- 1976, Οξφόρδη, Oxford University Press, 2009 (Αλέξης Πολίτης)
William St Clair, "That Greece Might Still Be Free". The Philhellenes in the War of Independence, 2η έκδοση, Open Book Publishers, 2008 (Αλέξης Πολίτης)
Πέτρος Πιζάνιας (επιμέλεια-εισαγωγή), Η Ελληνική Επανάσταση του 1821. Ένα ευρωπαϊκό γεγονός, Αθήνα, Κέδρος, 2009 (Χρήστος Λούκος)
Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, Αγροτικές εξεγέρσεις στην Παλιά Ελλάδα 1833-1881, δεύτερη βελτιωμένη έκδοση, Αθήνα, Παπαζήσης, 2009 (Εύη Καρούζου)
Κώστας Λάππας, Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς αρ. 39 / Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., Αθήνα 2004 (Σοφία Ματθαίου)
Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και η διδασκαλία της Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837- 1932), Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς αρ. 42 / Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., Αθήνα

2006 (Κώστας Λάμπας) / Νίκος Μπακουνάκης, Μια στιγμή της Ευρώπης στην Ελλάδα του 19ου αιώνα. Ο λόγος, η εικόνα, ο μύθος του Ανδρέα Ρηγόπουλου, Αθήνα, Πόλις, 2008 (Αλέξης Πολίτης) / Άντα Διάλλα, Η Ρωσία απέναντι στα Βαλκάνια. Ιδεολογία και πολιτική στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2009 (Βαγγέλης Καραμανωλάκης) / Steve Plumb, Neue Sachlichkeit 1918-33. Unity and Diversity of an Art Movement, Άμστερνταμ / Νέα Υόρκη, Rodopi, 2006 (Πόπη Σφακιανάκη) / Οντέτ Βαρών-Βασάρ, Η ενηλικίωση μιας γενιάς: νέοι και νέες στην Κατοχή και στην Αντίσταση, Αθήνα, Εστία, 2009 (Ιάσοντας Χανδρινός) / Γιάννης Καρακατσιάνης (επιμ.), Νότια Πελοπόννησος 1935-1950, Αλφειός / Σύνδεσμος Φιλολόγων Μεσσηνίας, Αθήνα 2009 (Στράτος Ν. Δορδανός) / Ιωάννα Παπαθανασίου με τη συνεργασία των Πολίνας Ιορδανίδου, Άντας Κάπολα, Τάσου Σακελλαρόπουλου, Αγγελικής Χριστοδούλου, Η Νεολαία Λαμπράκη τη δεκαετία του 1960. Αρχειακές τεκμηριώσεις και αυτοβιογραφικές καταθέσεις, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς αρ. 47 / Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., Αθήνα 2008 (Κατερίνα Λαμπρινού) / *Μνήμων*, 30, 365-426. <https://doi.org/10.12681/mnimon.88>

Βιβλιοκρισίες

Νάσια Γιακωβάκη, *Ευρώπη μέσω Ελλάδας. Μια καμπή στην ευρωπαϊκή αυτοσυνείδηση 17ος-18ος αιώνας*, Αθήνα, Εστία, 2006, 479 σ.

Παρά την ταυτόχρονη αναφορά στην Ευρώπη και την Ελλάδα στον τίτλο και τη χρονική περίοδο του Διαφωτισμού που καλύπτει, ο αναγνώστης του βιβλίου δεν πρέπει να αναμένει μια ακόμα εργασία περί της «μετακένωσης» των ιδεών από την Ευρώπη στην Ελλάδα ή περί της ζωής και του έργου των πρωτεργατών του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Η Ευρώπη είναι η αφετηρία και ο στόχος του βιβλίου, η Ελλάδα το μέσο μόνο για να αναδειχθεί μια σημαντική μεταβολή στον τρόπο που οι ευρωπαίοι λόγιοι αντιλαμβάνονταν τον κόσμο τους. Πρόκειται για ένα θέμα ευρωπαϊκής ιστορίας, κάτι που δεν είναι σύνηθες για ένα ελληνικό βιβλίο και που γίνεται ακόμα σπανιότερο από το γεγονός ότι το βιβλίο δεν αποτελεί μετάφραση μιας ακαδημαϊκής εργασίας που εκπονήθηκε σε κάποιο ξένο πανεπιστήμιο, αλλά συγγράφηκε στην Ελλάδα στα πλαίσια ελληνικών ακαδημαϊκών διαδικασιών και φιλοδοξεί να ικανοποιήσει πρώτα τις αναζητήσεις του ελληνικού κοινού. Προκαταρτικές διευκρινίσεις που τις θεωρώ χρήσιμες για την αξιολόγηση αυτής της εργασίας.

Το ζήτημα που αντιμετωπίζει η συγγραφέας στα τρία μέρη, με 14 συνολικά κεφάλαια του βιβλίου που εκτείνονται σε 450 σελίδες, είναι το πως η γνώση της ελληνικής αρχαιότητας και η γνωριμία με τον ελληνικό γεωγραφικό χώρο κατά τη διάρκεια του 17ου και του 18ου αιώνα συνέβαλαν στη διαδικασία της συγκρότησης μιας νέας κοινής ευρωπαϊκής συνείδησης στους κόλπους των ευρωπαίων λογίων. Η κοινή συνείδηση έπαψε να είναι χριστιανική, εκκοσμηκεύτηκε και η εκκοσμίκευση επέτρεψε να αναγνωρισθεί η παγανιστική ελληνική αρχαιότητα ως ο πρόγονος της

νεότερης Ευρώπης. Η γνώση της ελληνικής αρχαιότητας συναρθρώθηκε βέβαια με άλλες σημαντικές μεταβολές στην κοσμοεικόνα των λογίων. Από αυτές η συγγραφέας εξετάζει τη λεγόμενη διαμάχη των αρχαίων και των νεότερων και τη σχετική με αυτήν προτίμηση στις ζωντανές ευρωπαϊκές γλώσσες έναντι της λατινικής ως μέσο λογοτεχνικής έκφρασης και φορέα επιστημονικών γνώσεων και δημόσιων θεσπισμάτων. Πρόκειται για θέματα σημαντικά για τα οποία η βιβλιογραφία πολλαπλασιάστηκε στη διάρκεια του 20ού αιώνα. Σε αυτήν πρέπει να προστεθούν οι σημαντικότερες πραγματείες εκείνης της εποχής, καθώς και τα κείμενα των ευρωπαίων περιηγητών του 17ου και του 18ου αιώνα. Ο όγκος του έντυπου υλικού που αξιοποιεί η εργασία είναι πραγματικά εντυπωσιακός, η ίδια η συγγραφέας παρομοιάζει στον πρόλογο την προσπάθειά της με «εκκαθαριστική επιχείρηση». Θα ήταν τετριμμένο να πω ότι η ογκώδης αυτή βιβλιογραφία αντιμετωπίζεται κριτικά. Στην προκειμένη περίπτωση το «κριτικά» σημαίνει την ιστορικοποίηση και των δύο πόλων της σχέσης Ευρώπη – Ελλάδα, πράγμα που επιτρέπει όχι μόνο να αποφευχθεί η αναπαραγωγή στερεοτύπων, αλλά και να φωτισθούν νέες πτυχές του ζητήματος.

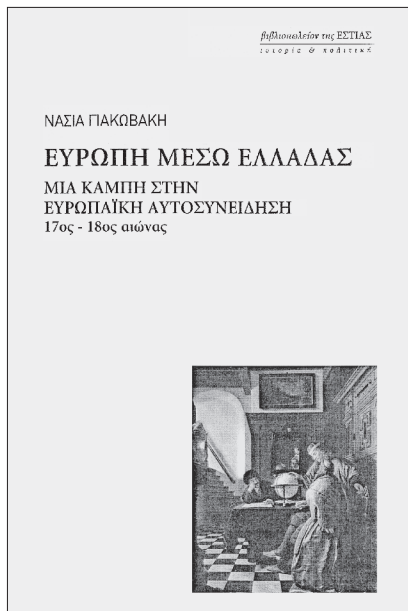
Το πρώτο από τα τρία μέρη του βιβλίου έχει ως τίτλο «Ευρωπαίοι και Νεότεροι. Δύο όψεις μιας νέας αυτοσυνειδησίας». Ξεκινώντας από τη διαπίστωση ότι ενώ ως τις αρχές του 20ού αιώνα η στενή σχέση ανάμεσα στην αρχαία Ελλάδα και τη σύγχρονη Ευρώπη θεωρείτο δεδομένη, όπως προκύπτει από τη σχετική βιβλιογραφία, στα τέλη του ίδιου αιώνα η ύπαρξη

ή μή της σχέσης αυτής αποτελεί ζήτημα προς απάντηση. Αντιστρέφοντας το σημείο παρατήρησης η συγγραφέας προσπαθεί να δει τότε η σχέση Ευρώπης και αρχαίας Ελλάδας άρχισε να θεωρείται σχέση ταυτότητας. Χρησιμοποιώντας ένα μεγάλο φάσμα δευτερογενούς βιβλιογραφίας και έμμεσης ή άμεσης αναφοράς σε τεκμήρια του 17ου και του 18ου αιώνα δείχνει ότι ο όρος Ευρώπη ως δηλωτικός γεωγραφικού χώρου και πολιτισμικού συνανήκειν επιβάλλεται γύρω στα 1680 αντικαθιστώντας προηγούμενους αυτοπροσδιορισμούς που τόνιζαν το χριστιανικό στοιχείο. Παράλληλίζει δηλαδή την άνοδο της έννοιας

Αγγλία και τη Γαλλία αντί σχεδόν αποκλειστικά τα παραδείγματα της.

Κατά την παρουσίαση αυτής της κρίσης η συγγραφέας αποδίδει μεγάλη σημασία, όπως είναι φυσικό, στη λεγόμενη διαμάχη των αρχαίων με τους σύγχρονους (Κεφάλαιο 2). Η αναβάθμιση των σύγχρονων καθομιλούμενων ευρωπαϊκών γλωσσών έναντι στα λατινικά, την προηγούμενη γλώσσα της εκκλησίας και της εξουσίας, είναι ένα από τα αποτελέσματα της έκβασης της διαμάχης των αρχαίων με τους σύγχρονους, το οποίο θα έχει σημαντικές επιπτώσεις στη σχέση Ελλάδας και Ευρώπης κατά τον 18ο αιώνα. Η ήττα των αρχαίων στη διαμάχη δεν πλήττει όμως τη θέση της αρχαίας Ελλάδας στην ευρωπαϊκή αυτοσυνείδηση, αντίθετα αυτή αναβαθμίζεται. Η αντίφαση αυτή εξηγείται από το γεγονός ότι η αρχαιότητα που ηττάται στις αρχές του 18ου αιώνα είναι σε τελευταία ανάλυση μια αρχαιότητα στην υπηρησία της θεολογίας.

Το δεύτερο μέρος του βιβλίου έχει ως τίτλο «Οι Έλληνες: Αναπροσανατολισμοί της Ευρωπαϊκής συνείδησης». Στο πρώτο κεφάλαιο υιοθετείται η νεότερη άποψη της ιστοριογραφίας που σχετικοποιεί την αντίληψη για την Αναγέννηση ως ιστορική τομή επισημαίνοντας τόσο τις παλαιότερες αναγεννήσεις (π.χ. του 12ου αιώνα) όσο την επιβίωση μεσαιωνικών στοιχείων μέχρι το 17ο. Η νεότερη θεώρηση διαπιστώνει ότι η εκτίμηση της ελληνικής αρχαιότητας κατά την Αναγέννηση δεν ήταν ανεπιφύλακτα θετική, ότι κατά κανόνα ελληνικό δεν θεωρείτο μόνο κάτι το αρχαίο, αλλά και το βυζαντινό όχι στο πλαίσιο της εφαρμογής ενός ιστορικού σχήματος συνέχειας, αλλά εξ αιτίας της απουσίας οιοδήποτε ιστορικού σχήματος. Ως χαρακτηριστικό της πραγματικής θέσης της αρχαιότητας στην κοσμοθεωρία της Αναγέννησης αναφέρεται ο πίνακας του Ραφαήλ που σήμερα είναι γνωστός ως «η σχολή των Αθηνών», χαρακτηρισμός που του αποδόθηκε μόλις στο 17ο αιώνα, ενώ προηγουμένως θεωρούσαν, όπως

της Ευρώπης με την εκκοσμίκευση των ευρωπαϊκών κοινωνιών ή τουλάχιστον με την πρόοδο της ανεξίθρησκείας. Η τομή αυτή τοποθετείται στο γενικότερο πλαίσιο των ιδεολογικών μετατοπίσεων που ο Paul Hazard έχει αποκαλέσει περίοδο κρίσης της ευρωπαϊκής συνείδησης. Θά ήταν σκόπιμο να παρατηρήσει κανένας στο σημείο αυτό ότι η Ευρώπη της Νάσιας Γιακωβάκη είναι αγγλογαλλική, γιατί από την

ο Βαζάρι, ότι αναπαραστάυσε θεολόγους ή αποστόλους. Μέσα στο ίδιο πνεύμα τα παλαιότερα ταξείδια στην Ανατολή εντάσσονται στην παράδοση των προσκυνημάτων, με τους Τούρκους να κερδίζουν το μεγαλύτερο μέρος του ενδιαφέροντος των περιηγητών, ενώ οι τόποι της κλασικής αρχαιότητας έμεναν έξω από τα δρομολόγια των προσκυνητών. Η εξαίρεση του Κυριάκου του Αγκωνίτη που επισκέφθηκε την Αθήνα την εποχή της κυριαρχίας των Ατζαγιόλι και πρώτος αναφέρεται στην Ακρόπολη, πριν την ανακάλυψη και την έκδοση του Πausανία, έμεινε «ιδιωτική υπόθεση», αφού εκδόθηκε για πρώτη φορά το 18ο αιώνα. Σε έναν εύστοχο παραλληλισμό η «ανακάλυψη» της Αθήνας από τον Κυριάκο συγκρίνεται με την ανακάλυψη της Αμερικής από τους Βίβιγκ. Και οι δύο ήταν πρόωρες, γιατί η Ευρώπη ακόμα δεν τις χρειαζόταν. Η κατάσταση αυτή θα ανατραπεί στο 18ο αιώνα όπου η νέα αντίληψη της Ευρώπης συναρτάται με την αρχαία Ελλάδα. Αυτό δεν οφείλεται στο έργο μερικών διανοητών, αλλά στη διαμόρφωση ενός κοινού υποστρώματος νοοτροπιών και αναπαραστάσεων. Η άνοδος της αρχαίας Ελλάδας είναι παράλληλη με τη σχετική υποβάθμιση των αρχαίων Εβραίων, Αιγυπτίων και Ρωμαίων. Στο πλαίσιο αυτής της μεταβολής των αντιλήψεων η αρχαία Ελλάδα γίνεται αντιληπτή ως μια χώρα κατά αναλογία των ευρωπαϊκών κρατών. Στην αποδοχή αυτής της μεταφοράς συνέβαλαν οι περιηγητές με τις περιγραφές τους και μέσω αυτών η ίδια η χώρα, η Ελλάδα στην πιο υλική της μορφή.

Η στροφή των περιηγητών προς το χώρο της αρχαίας Ελλάδας είναι το αντικείμενο των κεφαλαίων του τρίτου μέρους του βιβλίου που έχει ως τίτλο «Η Ευρώπη και το ταξίδι στην Ελλάδα». Η επέκταση του Grand Tour προς την Ελλάδα αναλύεται με παράδειγμα το ταξίδι του Spon. Εκεί παρουσιάζεται ο τρόπος με τον οποίο οι εσωτερικές διεργασίες της ευρωπαϊκής συνείδησης επηρεάζουν τον τρόπο πρόσληψης του φυσικού χώρου και το πως αυτός με τη

σειρά του ανατροφοδοτεί τη μεταβολή των αντιλήψεων στην Ευρώπη. Μέσα σε μια δεκαετία 1675-1685 οι περιηγητές προσδίδουν στην αρχαία Ελλάδα κατ' αναλογία με τα σύγχρονα τους κράτη όρια και μια πρωτεύουσα, την Αθήνα. Σημειώνεται ότι δεν πρόκειται για την ανακάλυψη των μνημείων της Αθήνας, αλλά για μια νέα πρόσληψη της πόλης, μέρος της οποίας είναι και η φυσική υπόστασή της και στο πλαίσιο της οποίας ενεργοποιείται η εννοιολογική σκευή με την οποία εξοπλίζονται εκείνη τη στιγμή οι Ευρωπαίοι για να καταλάβουν το δικό τους κόσμο. Η αρχαία Ελλάδα που κατασκευάζουν οι Ευρωπαίοι κατ' εικόνα και κατ' ομοίωσή τους αναδύεται σαν μια ιδιαίτερη ευρωπαϊκή χώρα πάνω στο έδαφος των δυτικών επαρχιών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ταυτόχρονα αρχίζει να χρησιμοποιείται ο όρος Ευρωπαϊκή Τουρκία διακρίνοντας Ασία από Ευρώπη με βάση τη σύνθεση του πληθυσμού, τη θρησκεία του, γλώσσες κλπ. Την ίδια εποχή μέσα στις περιγραφές των περιηγητών προβάλλουν οι νεότεροι Έλληνες ως ξεχωριστή πληθυσμιακή ομάδα, με κοινά πολιτισμικά χαρακτηριστικά και συνείδηση αυτού του γεγονότος. Αφήνεται να εννοηθεί ότι ο εντοπισμός εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μιας ζώνης συγγενικής με την Ευρώπη ήταν φορέας μελλοντικών πολιτικών αποτελεσμάτων. Στο τελευταίο κεφάλαιο παρουσιάζεται ο τρόπος με τον οποίο η ανάδυση της αρχαίας Ελλάδας πάνω στο έδαφος των δυτικών οθωμανικών επαρχιών ως μιας ευρωπαϊκής χώρας αποτυπώνεται στο έργο του Βολταίρου *Essai sur les moeurs et l'esprit des nations...* και στο έργο του Γίββωνα για την *Παρακμή και την πτώση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας*. Και στα δύο ιστορικά έργα γίνεται αναφορά, εκτός του χρονολογικού πλαισίου της περιόδου που πραγματεύονται, στη σύγχρονή τους, υπό τουρκική κυριαρχία, Ελλάδα και στη σύγχρονή τους πόλη της Αθήνας.

Η εντύπωσή μου είναι ότι η «εκκαθαριστική επιχείρησή» της Νάσιας Γιακωβάκη

στέφθηκε από επιτυχία. Ανέδειξε μέσα από τον όγκο του υλικού που επεξεργάσθηκε ένα ζήτημα το οποίο ελάνθανε ως τότε και το απάντησε με επιτυχία. Πρόσθεσε έτσι μια σημαντική συμβολή στη μεγάλη βιβλιογραφία που από την Αναγέννηση και δώθε καλύπτει το ζήτημα των σχέσεων Ελλάδας και Ευρώπης. Οξυδέρκεια και διαλεκτικότητα, στοιχεία που χαρακτηρίζουν την εργασία δεν εγγυώνται πάντοτε μια εύκολη ανάγνωση. Παρόλο που ο λόγος της συγγραφέα είναι στρωτός, η ανάγνωση του βιβλίου απαιτεί σε αρκετά σημεία επιμονή, ενώ ορισμένα τμήματα ο αναγνώστης θα τα ήθελε πολύ συντομώτερα. Ορισμένοι θα παρατηρήσουν σίγουρα, όπως το κάναμε ήδη, ότι η Ευρώπη της Νάσιας Γιακωβάκη είναι αγγλογαλλική. Σε αυτό το σημείο η καινοτόμος εργασία παραμένει πιστή σε μια παλιά παράδοση της ελληνικής ιστοριογραφίας. Οι τόσο σημαντικές για την οικονομία και την πνευματική ζωή του 17ου και του 18ου αιώνα Κάτω Χώρες απουσιάζουν. Το ίδιο και ο γερμανόφωνος χώρος, όπως και η νότια Ευρώπη. Εντούτοις, κατά τη γνώμη μου, η έλλειψη αυτή δεν αναιρεί το γεγο-

νός ότι η εργασία αποτελεί συμβολή στην ευρωπαϊκή ιστοριογραφία και ελπίζω κάποτε να μεταφρασθεί σε μια γλώσσα που θα το καταστήσει προσιτό σε ένα ευρύτερο διεθνές κοινό.

Πριν κλείσει αυτό το τόσο ενδιαφέρον βιβλίο θα καλούσα τον αναγνώστη να μην παραβλέψει το χρόνο και τον κόπο που απαιτήθηκε για να ολοκληρωθεί. Αυτό έγινε μέσα σε ελληνικές ακαδημαϊκές διαδικασίες, με ποιά στήριξη, αν υποθέσουμε ότι υπήρξε στήριξη πέρα από την έμπνευση και ενθάρρυνση μιας προσωπικότητας, όπως ήταν η Έλλη Σκοπετέα που επέβλεπε την εκπόνηση του διδακτορικού. Αν κυριαρχήσει η λογιστική της ποσοτικής αξιολόγησης με τους $n+2$ χρόνους για την ολοκλήρωση των διατριβών με αυστηρό όριο σελίδων και τα τυπικά κριτήρια διεθνοποίησης, τέτοιες εργασίες που είναι ήδη λίγες θα γίνουν ακόμα σπανιότερες. Θα μείνει ο σωρός των διατριβών που δεν παράγουν νέα γνώση, αλλά αναπαράγουν το σύστημα μαζί με τους ακαδημαϊκούς θεράποντές του.

ΧΡΗΣΤΟΣ ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ

Εώα και Εσπέρια. Περιοδικό της Εταιρείας Έρευνας των Σχέσεων του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού με τη Δύση, τόμος 7 (2007)

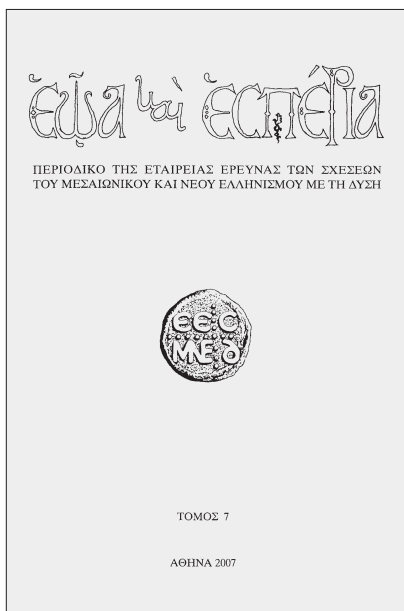
Η βιβλιοκρισία ενός τόμου περιοδικού δεν συνηθίζεται, ωστόσο ο έβδομος τόμος του περιοδικού *Εώα και Εσπέρια* παρουσιάζει μια εσωτερική ενότητα που τον καθιστά κατάλληλο για παρουσίαση. Περιλαμβάνει κείμενα που συντάχθηκαν στο πλαίσιο ερευνητικών προγραμμάτων του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, τα οποία εντάχθηκαν στο κοινοτικό πρόγραμμα ΕΠΕΑΕΚ II-ΠΥ-ΘΑΓΟΡΑΣ, χρηματοδοτούμενα από την Ευρωπαϊκή Ένωση και το Υπουργείο Εθνι-

κής Παιδείας και Θρησκευμάτων.

Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό που διακρίνει τα τρία διαφορετικά ερευνητικά προγράμματα, είναι η έμφαση που δόθηκε κατά τον σχεδιασμό τους στη συστηματική καταγραφή αρχειακού ή εκδεδομένου υλικού. Μάλιστα έδωσαν την ευκαιρία στους μελετητές να προβλέψουν έξοδα για ταξίδια, φωτογράφιση του αρχειακού υλικού, δημιουργία βάσεων δεδομένων και εισαγωγή στοιχείων σε αυτά. Η συστηματική συγκέντρωση υλικού επιτρέπει στα

μέλη των ερευνητικών ομάδων να συλλέξουν τις υπάρχουσες εκδοσόμενες πηγές και την αντίστοιχη βιβλιογραφία και, σε πολλές περιπτώσεις, να αναζητήσουν ανέκδοτο αρχαιακό υλικό, για το οποίο μόνο υπόνοιες είχαν διατυπωθεί για την ύπαρξή του. Οι βάσεις δεδομένων με αρχαιακό υλικό, καθώς και η ψηφιακή φωτοθήκη με φωτογραφημένα έγγραφα, θέτουν τις προϋποθέσεις για τη συστηματική και σε βάθος μελέτη συγκεκριμένων ιστοριογραφικών ζητημάτων από νέες γενιές ιστορικών, γεγονός που θα έχει σαφώς θετικές συνέπειες για την ίδια την ιστορική έρευνα. Σημειωτέον ότι στο σύνολο των άρθρων τον τόμου τονίζεται το γεγονός ότι πρόκειται για μια πρώτη προσέγγιση και ανάλυση του υλικού.

Η τελευταία παρατήρηση μπορεί να δικαιολογήσει γιατί κάποια από τα άρθρα δίνουν μια ελλειπτική μόνο εικόνα της εκάστοτε έρευνας. Αφήνουν ωστόσο να διαφανεί ότι τα ερευνητικά προγράμματα χρειάζονται ιδιαίτερη προσοχή κατά την προετοιμασία τους και συχνά η χρηματοδότηση που έχει εξασφαλιστεί και τα χρονικά περιθώρια που έχουν προβλεφθεί δεν επαρκούν για την ολοκλήρωσή τους. Η Νικολέττα Γιαντζή παρουσιάζει τη δική της ερευνητική πρόταση για τη συστηματική καταγραφή των περιγραφών της Κοινσταντινούπολης από δυτικούς συγγραφείς. Επιχειρεί μια σύντομη και μάλλον γρήγορη παρουσίαση τόσο του προγράμματος, όσο και του συγκεντρωμένου υλικού. Η Μαρία Ντούρου-Ηλιοπούλου περιγράφει το ερευνητικό πρόγραμμα με αντικείμενο την παρουσία των Αραγονέζων στη Ρωμανία στη διάρκεια του 14ου αιώνα, βασισμένη σε αρχαιακό υλικό της Καταλωνίας. Από την περιγραφή της διαφαίνονται οι δυνατότητες που αναδεικνύονται μέσα από την αρχαιακή μελέτη της Καταλωνίας για τη διερεύνηση του συγκεκριμένου θέματος, ωστόσο δεν γίνεται φανερό κατά πόσο προχώρησε το συγκεκριμένο πρόγραμμα στον εντοπισμό νέου αρχαιακού υλικού, τη φωτογράφησή του ή την καταγραφή

του. Αντίθετα, αναφέρει ως κύρια αρχαιακή πηγή τα έγγραφα που δημοσιεύτηκαν στον τόμο που επιμελήθηκε ο Antoni Rubio I Lluçh, *Diplomatari del' Orient Catala (1301-1400)*, Βαρκελώνη 1947, και με αφορμή αυτή παρουσιάζονται δύο κείμενα, του Albert Barcelles και της ίδιας, αφιερωμένα στον συγκεκριμένο καταλανό ελληνιστή και μελετητή της καταλωνικής παρουσίας στην Ανατολική Μεσόγειο. Τα άρθρα αυτά συμβάλλουν κυρίως στη γνωριμία των ελλήνων ιστορικών με τους καταλανούς νεοελληνιστές και λειτουργούν επικουρικά στο ίδιο το ερευνητικό έργο.

Το μεγαλύτερο μέρος του τόμου καταλαμβάνουν εργασίες που εκπονήθηκαν στο πλαίσιο και με αφορμή την ολοκλήρωση του ερευνητικού προγράμματος «Ελληνικές κοινότητες και ευρωπαϊκός κόσμος (13ος-19ος αι.)». Μορφές αυτοδιοίκησης, κοινωνική οργάνωση, συγκρότηση ταυτοτήτων». Επιστημονικοί υπεύθυνοι της έρευνας ήταν οι καθηγήτριες του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών Όλγα Κατσαρδής-Hering και Αναστασία

Παπαδία-Λάλα και η αναπληρώτρια καθηγήτρια Μαρία Ευθυμίου.

Στο πρώτο και εισαγωγικό άρθρο της η Αναστασία Παπαδία-Λάλα αναφέρεται στο ίδιο το ερευνητικό πρόγραμμα, τους στόχους του, τον τρόπο έρευνας, το είδος του αρχαιολογικού υλικού που συγκεντρώθηκε και τον τρόπο καταγραφής και οργάνωσής του. Η παρουσίαση είναι αρκετά αναλυτική, έτσι ώστε να έχει κανείς μια εικόνα για τον τρόπο οργάνωσης και διαχείρισης μιας ερευνητικής ομάδας, έργο ιδιαίτερα απαιτητικό. Από το κείμενο γίνεται σαφές η προσπάθεια των ερευνητριών να καλύψουν το ευρύ θέμα των ελληνικών κοινοτήτων τόσο στον ελλαδικό χώρο, με έμφαση στον βενετοκρατούμενο χώρο, όσο και στη διασπορά. Στα άρθρα τους η Παπαδία-Λάλα και η Όλγα Κατσιαρδή-Hering συγκεντρώνουν συστηματοποιημένα τα συμπεράσματα στα οποία κατέληξε η ερευνητική ομάδα. Η μελέτη των κοινοτήτων είναι ευρύ πεδίο που συνδυάζει τόσο τη θεωρητική αναζήτηση όσο και την αρχαιολογική διερεύνηση και απαιτεί μακροχρόνια συντονισμένη έρευνα και επαρκή χρηματοδότηση. Από τα κείμενα των ερευνητριών που έλαβαν μέρος προκύπτει ότι θα μπορούσαν, ενδεχομένως κάποια, να οδηγήσουν σε ευρύτερες αναζητήσεις και περαιτέρω έρευνα. Πρόκειται, ωστόσο, για ένα εγχείρημα που θα ήταν ευχής έργον να έχει συνέχεια, έτσι ώστε να αποτελέσει τον πυρήνα του μεθοδολογικού προβληματισμού για τον κοινοτισμό και τις εκφάνσεις του στη νεότερη περίοδο. Σε μια τέτοια προοπτική δεν θα πρέπει να απουσιάζει η μελέτη των κοινοτήτων του οθωμανικού χώρου, έστω και αν έχουν μελετηθεί σε βάθος, όπως αναφέρεται στο εισαγωγικό κείμενο. Το κείμενο της Μαρίας Ευθυμίου για τις κοινότητες της ελληνικής χερσονήσου κατά την τουρκοκρατία αναδεικνύει ακριβώς την ανάγκη για συγκριτική μελέτη του κοινοτικού φαινομένου σε όλη τη νότια Βαλκανική.

Η παραπάνω θεματική κατηγορία αναπτύσσεται σε δύο κύκλους. Ο πρώτος

κύκλος αναφέρεται στις κοινότητες του βενετοκρατούμενου χώρου και περιλαμβάνει τέσσερις μελέτες. Συγκεκριμένα, η Μαρίνα Κουμανούδη και η Κατερίνα Μουσαδάκου παρουσιάζουν τα πρώτα συμπεράσματα της αποδελτίωσης πηγών για τις πρεσβείες που απέστειλαν κάτοικοι των βενετοκρατούμενων περιοχών στην κεντρική διοίκηση της Βενετίας. Στη συνέχεια, η Κατερίνα Κωνσταντινίδου παρουσιάζει τα πρώτα πορίσματα που συνάγονται από τη μελέτη των ληξιαρχικών βιβλίων γάμων, γεννήσεων και βαπτίσεων της περιοχής του Χάνδακα στα μέσα του 17ου αιώνα και τα οποία αφορούν στην κοινωνική διαστρωμάτωση και τις γαμήλιες στρατηγικές των ευγενών της πόλης. Τέλος, στο άρθρο της Χριστίνας Παπακώστα γίνεται λόγος για την έρευνα που διεξήγαγε αναφορικά με την ιστορία της Πάργας, της Πρέβεζας και της Βόνιτσας.

Στον δεύτερο κύκλο εντάσσονται τα άρθρα του Σωτήρη Κουτιμάνη, με θέμα τα χρονικά για την ιστορία της ελληνικής κοινότητας Βενετίας (18ος αιώνας), του Ίκαρου Μαντούβαλου, με θέμα την παρουσία των Ελλήνων εμπόρων στον χώρο της Ουγγαρίας, του Δημητρίου Κοντογεώργη και της Olga Cicanci για την ελληνική παρουσία στον ρουμανικό χώρο στη διάρκεια του 19ου και του 20ού αιώνα. Επίσης η Μαρία Στασινοπούλου παρουσιάζει την εξελικτική πορεία της έρευνας στα αρχεία του ιερού ναού της Αγίας Τριάδας της Βιέννης, τα οποία πρόσφατα άνοιξαν στην ερευνητική κοινότητα με στόχο, σε πρώτη φάση, τη συστηματική τους καταλογογράφηση. Η εξέλιξη αυτή της δίνει την ευκαιρία να διατυπώσει τη σκέψη ότι η έρευνα για τις παροικίες πρέπει να εμπλουτιστεί με νέα ερωτήματα και να προχωρήσει χρονικά μέχρι και τον 20ό αιώνα.

Κάθε ερευνητής χρησιμοποίησε διαφορετικές αρχαιολογικές πηγές, προσπαθώντας να μελετήσει ποικίλες πτυχές της κοινοτικής ιστορίας. Ωστόσο, με τον τρόπο με τον οποίο αρθρώθηκαν θεμα-

τικά οι δυο αυτοί κύκλοι δεν καθίσταται δυνατή η σύγκριση της δομής των διαφορετικών κοινοτήτων, παρά μόνο η ανάδειξη του πολυποικίλου ρόλου τους. Επιπλέον, κάποια επικεντρώνονται τις διαθέσιμες πηγές για τη μελέτη συγκεκριμένων κοινοτήτων, ενώ άλλα αναλύουν τις ίδιες τις αρχαικές πηγές, γεγονός που μαρτυρά ότι η έρευνα δεν εξελίχτηκε στον ίδιο ρυθμό και με τον ίδιο βαθμό για όλες τις περιπτώσεις. Γίνεται φανερό ότι το συγκεκριμένο ερευνητικό πρόγραμμα είχε μικρή διάρκεια με αποτέλεσμα να μην είναι δυνατό να επιτευχθούν όλοι οι στόχοι του.

Ο τόμος συμπληρώνεται με το άρθρο της Μαρίας Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου για τα πλαστά έγγραφα στους Μέσους Χρόνους στο Βυζάντιο και στα Βαλκάνια, της Κωνσταντίνης Παπακοσμά για τις εδαφικές διεκδικήσεις της Βενετίας στη Ν. Μεσσηνία στις αρχές του 15ου αιώνα και της Φωτεινής Καρλάφη-Μουρατίδη για τη συντεχνία των υποδηματοποιών στη βενετοκρατούμενη Κέρκυρα.

Μπορεί στην ελληνική ιστορική κοινότητα να μην ανθεί ακόμα ο κλάδος της ψηφιακής ιστορίας, στα πλαίσια της οποίας οι νέες τεχνολογίες συνδράμουν και αναδιαρθρώνουν το ιστορικό παρελθόν με τις δυνατότητες που προσφέρουν τόσο στην καταγραφή των κατάλοιπων του παρελθόντος όσο και στην επεξεργασία και παρουσίασή τους, ωστόσο η όλο και συχνότερη υποστήριξη προγραμματιστών και ειδικών των πληροφοριακών συστημάτων στην αρχαική έρευνα δίνει νέα διάσταση στη σχέση του ιστορικού με το αντικείμενο μελέτης του. Το ερευνητικό πρόγραμμα για τις ελληνικές κοινότητες και τον ευρωπαϊκό κόσμο αναδεικνύει τις τάσεις της ιστορικής έρευνας για την χρήση των νέων τεχνολογιών. Να σημειωθεί στο σημείο αυτό ότι θα έπρε-

πε το ερευνητικό πρόγραμμα να διαθέτει ιστοσελίδα, όπου θα ανακοινώνονται τα αποτελέσματα της έρευνας. Είναι προφανές ότι για κάτι τέτοιο απαιτούνται επιπλέον κονδύλια εκτός από τη σχετική πρόβλεψη. Έτσι για άλλη μια φορά αναδεικνύεται το θέμα της επαρκούς χρηματοδότησης των ερευνητικών προγραμμάτων.

Ο εν λόγω τόμος επιτρέπει να αισιοδοξούμε για τη μελλοντική πορεία της ιστορικής έρευνας στα προαναφερθέντα πεδία και φυσικά δημιουργεί προσδοκίες για τη προσεχή δημοσίευση των ερευνητικών αποτελεσμάτων. Με τη σταδιακή δημοσίευση των πορισμάτων ή και την απλή παρουσίαση των ερευνητικών προγραμμάτων, αλλάζει ο χάρτης της ιστορικής έρευνας στη χώρα. Η συμμετοχή των ελλήνων ερευνητών, μελών της ακαδημαϊκής κοινότητας, υποψηφίων διδασκτόρων, διδασκτόρων και μεταπτυχιακών φοιτητών σε ερευνητικά προγράμματα χρηματοδοτούμενα με κοινοτικά κονδύλια, συνιστούν σημαντική συνεισφορά και δίνουν νέα ώθηση στην έρευνα. Ταυτόχρονα ενισχύονται οι σπουδές, η θεωρητική και πρακτική κατάρτιση σημαντικού αριθμού πτυχιούχων και κατόχων μεταπτυχιακών τίτλων. Συνεπώς, η συνολική προσπάθεια είναι σε γενικές γραμμές σημαντική, καθώς ενισχύονται οι ιστορικές σπουδές, προσελκύνονται περισσότεροι νέοι ερευνητές στον δύσκολο χώρο της ιστορικής έρευνας και καθίσταται δυνατή η σταδιακή συμμετοχή των ελλήνων ιστορικών στον διεθνή διάλογο με ίσους όρους. Επιπλέον ερευνητικά προγράμματα, όπως αυτά που παρουσιάζονται στον συγκεκριμένο τόμο, ενισχύουν τη συνεργασία και την ανταλλαγή γνώσεων και μεθόδων μεταξύ των ιστορικών.

KATERINA PAPAΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ

Peter Mackridge, *Language and National Identity in Greece 1766-1976*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 2009, xvi+385 σ.

Μνήμη Πένας Σταυρίδη-Πατριζίου

Αν αποτολμούσαμε μια τολμηρή παρομοίωση, αν προσπαθούσαμε δηλαδή να φανταστούμε τη νεοελληνική ιδεολογία ως οργανικό σώμα, θα βάζαμε το γλωσσικό ζήτημα να κρατά τη θέση του νευρικού συστήματος, με την αρχαιολατρία να έχει τον ρόλο του σκελετού – και ίσως στη θέση της καρδιάς και θέταμε την πίστη στην υπεροχή και στην αδιάσπαστη συνέχεια του έθνους, μ' άλλα λόγια τον εθνικό εγωισμό.

Το αντικείμενο της νεοελληνικής ιδεολογίας έως τα 1920 ήταν, βέβαια, η εθνική ολοκλήρωση, κυρίως η εδαφική. Αυτή θέρμαινε την καρδιά, αυτή έθετε τους στόχους. Από τον εγκέφαλο, δηλαδή τους διανοούμενους, παραγόταν η σκέψη και κατευθύνονταν οι πράξεις του κορμού – αλλά οι εντολές περνούσαν μέσα από το γλωσσικό σύστημα, από τη μορφή που θα έπαιρνε η γλώσσα.

Η παρομοίωση έγινε, εννοείται, χάριν παιδιάς: όμως η ιστορία της νεοελληνικής σκέψης, της ιδεολογίας γενικότερα, δεν μπορεί να νοηθεί χωριστά από το γλωσσικό ζήτημα – αυτό άλλωστε υπαινίσσεται και ο τίτλος του βιβλίου. Όχι η ιστορία της γλώσσας: ετούτο είναι ένα παράλληλο, αλλά διαφορετικό ζήτημα. Εκείνο που απασχολούσε τα μυαλά ήταν το γλωσσικό: θα μοιάζει η γλώσσα με την αρχαία μήτρα, θα φαίνονται οι ομοιότητες και οι αναλογίες, και πόσο έντονα;

Εδώ χρειάζεται μια μικρή, απόλυτα κρίσιμη, διευκρίνιση: ομοιότητες και αναλογίες, όμως με τη γραπτή μορφή της γλώσσας, έτσι όπως διαμορφώθηκε σταδιακά. Κανένας δεν σκέφτηκε ν' αναστήσει την αρχαία προφορά των διφθόγγων, του

βήτα, του γάμμα, ή τα μακρά, τα βραχεία, τη δασύτητα κάποιων φθόγγων, όπως και κανένας δεν σκέφτηκε να μιμηθεί τη μεγαλογράμματη γραφή των Αθηναίων του Περικλή, ή να διαγράψει κόμματα, τελείες, παραγράφους ή –εξίσου κρίσιμο– τα αραβικά σύμβολα των αριθμών. Όχι. Αυτό που επιθυμούσαμε ήταν να μοιάζουν τα νεοελληνικά κείμενα με εκείνα που βλέπαμε τυπωμένα – μας ενδιέφερε η οπτική ομοιότητα και μόνο.

*

Η ιστορία του γλωσσικού λοιπόν, ως εξιστόρηση της νεοελληνικής σκέψης ευρύτερα. Το βιβλίο του Πίτερ Μάκριτζ διεκδικεί κατηγορηματικά αυτόν τον τίτλο, και είναι μάλιστα το πρώτο που το τολμάει – οι παλαιότερες επισκοπήσεις του γλωσσικού, του Αναστ. Γ. Μέγα (1925-1927) και οι δυο του Κορδάτου (1927, 1943) ήταν ολότελα ενταγμένες στη διαμάχη: τεκμήρια, απολογίες της μιας ή της άλλης πλευράς. Αγγίζει μάλιστα και μια απόκρυφη πτυχή της νεότερης κοινωνίας, που εμείς οι Νεοέλληνες αποφεύγουμε συστηματικά να τη θίξουμε – εννοώ το ζήτημα των αλλόφωνων πληθυσμών (αλβανόφωνων, τουρκόφωνων, βλαχόφωνων, σλαβόφωνων), όσων θεληματικά, οι περισσότεροι, άλλοι υποχρεωτικά, εντάχθηκαν στον ελληνικό εθνικό κορμό, και με τον καιρό ελληνοφώνησαν.

Το γλωσσικό ζήτημα, η απόσταση της γραπτής γλώσσας από την ομιλούμενη, υπάρχει από τον 2ο π.Χ. αιώνα, αλλά το ζήτημα ως πρόβλημα που αναζητούσε κάποια λύση χρονολογείται από τη δεκαετία του 1760: στα 1766 ο Ευγένιος Βούλγαρις καταδικάζει τα «χυδαίσι φιλοσοφείν επαγγελόμενα βιβλιδάρια», απάντηση προφανώς στον Ιώσηπο Μοισιόδακα που

* Πρώτη δημοσίευση: *Αυγή* 17.1.2010.

πέντε χρόνια νωρίτερα είχε δημοσιεύει μια μετάφραση *Ηθικής φιλοσοφίας* σε απλούστερη γλώσσα. Ο Διαφωτισμός επιζητούσε τη διάδοση της γνώσης, και η έως τότε γραφομένη αποτελούσε εμπόδιο· όμως η κρίσιμη αλλαγή ενδέχεται να πρέπει ν' αναζητηθεί περισσότερο στις παραδουάβιες ηγεμονίες, όπου μια μικρή κοινωνική ομάδα είχε μόλις αρχίσει να χρειάζεται τη μόρφωση για κάτι διαφορετικό από την ανακύκλωσή-της: έως τότε δηλαδή η μόρφωση χρησίμευε μονάχα για να γίνει κάποιος δάσκαλος, και δεν ήταν τίποτ' άλλο απ' το να μάθει γραμματικό, συντακτικό, («τεχνολογία») και την αρχαία γλώσσα. Αυτό το ζήτημα, την εσωστρέφεια της εκπαίδευσης πρώτος που ξέρουμε να την αντιμετώπισε ήταν, λίγο μετά το 1780, ο Καταρτζής: είδε το πρόβλημα, και το διατύπωσε, όπως συνήθιζε, νόστιμα και με ακρίβεια: «το επάγγελμά-του», του μορφωμένου, «άρα είναι πάλε για δάσκαλος, ότ' αυτό έμαθε κι άλλο δεν ξέρει, γιατί δεν έμαθε τίποτε στον κόσμο και στον τόπο που βρίσκεται, στον αιώνα και στον καιρό που ζει», και συνέλαβε τις τραγικές επιπτώσεις του πράγματος. Πρότεινε λύσεις: ριζική για το γλωσσικό, βελτιωτικές για τη μόρφωση: μεταφράσεις βασικών βιβλίων από τις ευρωπαϊκές γλώσσες, καθώς και μιας χρηστικής εγκυκλοπαιδείας.

Οι προτάσεις-του δεν έγιναν αποδεκτές παρά μονάχα από έναν μικρό κύκλο· ωστόσο το γλωσσικό ζήτημα το είχαν αναδείξει οι καινούριες ανάγκες της κοινωνίας: η μόρφωση μπορούσε πια να γίνει κινητήρια δύναμη και στα Βαλκάνια – έστω και σε μικρό βαθμό. Οι έμποροι έπρεπε να ξέρουν πράγματα, όχι λέξεις, κι έπειτα οι σχέσεις με τον ευρωπαϊκό περίγυρο άλλαξαν δομικά: μικρές και μεγάλες παροικίες γεννιόνταν στα γερμανικά και τα ιταλικά κράτη, αλλά και στη Μασσαλία, το Άμστερνταμ, το Λονδίνο, το Παρίσι. Οι παροικίες επηρέασαν έμμεσα και τις μητροπόλεις: κάτι άρχισε να κινείται στην εκπαίδευση, και δυο μαθητές του Καταρτζή αποτόλμησαν να γράψουν

ένα εγχειρίδιο γεωγραφίας σε μια γλώσσα απολύτως κατανοητή, ενώ κι άλλοι άρχισαν να χρησιμοποιούν μιαν απλούστερη κάπως γλώσσα στα σχολικά βιβλία.

Όστόσο οι αλλαγές προχωρούσαν παράλληλα προς πολλαπλές κατευθύνσεις: πάλι στον Διαφωτισμό, εμφανίζονταν τώρα και καινούριες τάσεις, που σε μερικά σημεία θα τον αναιρούσαν. Αναφέρομαι στην εθνική συνείδηση που έτεινε να παραμερίσει τις κοινωνικές ανάγκες, να τις υποτάξει στις εθνικές. Νομίζω πως πρέπει ν' αναζητήσουμε την επόμενη τομή στο γλωσσικό ζήτημα με τη δημιουργία της «Ελληνικής Βιβλιοθήκης» από τον Κοραή, 1805· δεν αναφέρομαι στη χρονιά τόσο, όσο στο πνεύμα, στην ιδεολογία που στήριξε και τον Κοραή και τους χρηματοδότες-του, τους Ζωσιμάδες, αλλά και τους υποστηρικτές-του.

Ο Κοραής είχε συλλάβει καλά τα ζητήματα που έθετε το κίνημα του Διαφωτισμού: η εκπαίδευση έπρεπε να απλωθεί σε πολλούς και ν' αποκτήσει πρακτική χρησιμότητα· μόνον έτσι θα βελτιωνόταν η κοινωνία, που την κρατούσαν δέσμια οι δεισιδαιμονίες, ο φόβος, η άγνοια. Οι άνθρωποι είχαν από τη φύση τα ίδια δικαιώματα, όλοι· μα για να τ' αποκτήσουν έπρεπε να τα διεκδικήσουν – πρώτιστο λοιπόν βήμα, να μάθουν ποια ήταν. Στα 1802 ο Κοραής είχε τυπώσει ένα θεμελιώδες κείμενο του Διαφωτισμού, το *Περί αμαρτημάτων και ποινών* του Βεκκαρία, όπου καταδεικνύονταν τα οφέλη που θα προκύψουν από μια Δικαιοσύνη που δεν θα τιμωρεί παρά μόνο για να συνετίσει· παράλληλα σκεφτόταν να μεταφράσει και το «Κοινωνικό συμβόλαιο» – («Πολιτικόν συνάλλαγμα») το ονόμαζε–, ίσως και άλλα έργα του Ρουσσώ. Ξαφνικά όμως άλλαξε ρότα.

Γιατί τώρα πια έκρινε ότι το πρώτο και πρωταρχικό δικαίωμα των Ελλήνων ήταν ένα ελεύθερο, δικό-τους κράτος. Το παράδειγμα της Γαλλικής επανάστασης –και ιδίως των αντιδράσεων που προκάλεσε ο Βοναπάρτης όταν ξεχύθηκε και κατέλαβε την Ευρώπη– οδηγούσε και

προς τα εκεί· για να επιτευχθεί όμως ο στόχος, χρειαζόταν να διαπλαστεί μια ισχυρή εθνική συνείδηση. Η σύνδεση με την αρχαιότητα ήταν το πιο αποτελεσματικό εργαλείο· η «Ελληνική Βιβλιοθήκη» θα εξοικειώνει τους Έλληνες με τα κείμενα των προγόνων-τους, ενώ τα προλεγόμενα κάθε τόμου θα έθεταν και τα κοινωνικά ζητήματα, που διόλου δεν έπρεπε να παραμεληθούν. Όμως ο κάθε συμβολισμός κάτι δηλώνει, και το πράγμα πίσω από τον συμβολισμό ήταν η γλώσσα. Με λίγη προσπάθεια δεν θα μπορούσε να θυμίζει κάπως περισσότερο την αρχαία ελληνική, να φαίνεται πιο καθαρά η ενότητα;

Language and National Identity in Greece 1766–1976

PETER MACKRIDGE

OXFORD
UNIVERSITY PRESS

Έγινε το '21, έγινε το κράτος – πιο γρήγορα μάλιστα απ' ό,τι φανταζόταν ο Κοραΐς. Ωστόσο η ανάγκη για τη σύνδεση με τους προγόνους δεν έλειψε· το αντίθετο, αυξήθηκε. Γιατί ένα μεγάλο μέρος των διεκδικούμενων εδαφών έμεινε στα χέρια των Οθωμανών, και –το χειρότερο– εμφανίστηκαν απρόσκλητοι διεκδικητές των ίδιων εδαφών – οι Βούλγαροι, πρώτοι και πιο απειλητικοί. Για να τους αντιμετωπίσουμε, έπρεπε να πείθουμε διαρκώς τους

Ευρωπαίους για τα अपαράγραπτα δικαιάμας, και το πιο ισχυρό χαρτί ήταν, βέβαια, η αρχαία καταγωγή. Ήταν όμως, ή μήπως ήταν το πιο εύκολο, το πιο ανέξοδο;

Όλα αυτά, και πολύ περισσότερο, το βιβλίο του Πίτερ Μάκτριτζ τα παρονοιάζει αναλυτικά, με συστηματικότητα και με αντικειμενικό βλέμμα. Ξεκινάει μάλιστα από μια θεωρητική και ιστορική γενική επισκόπηση, γραμμένη ίσως για να κατατοπίσει το διεθνές κοινό – πολύ φοβούμαι όμως απολύτως απαραίτητη και για το ελληνικό, ιδίως για όσα αναφέρονται στη γλωσσική πολυγλωσσία των Βαλκανίων από τα μεσαιωνικά χρόνια έως τα πρόσφατα. Θέλω να επισημάνω ένα βασικό κλειδί που προτείνεται: τα αρχαία ελληνικά, αντίθετα με τα λατινικά, δεν διασπάστηκαν σε χωριστές γλώσσες, κι έτσι «οι ελληνόφωνοι βρίσκονταν πάντα στον πειρασμό να αντιμετωπίζουν τα ελληνικά ως ενιαία γλώσσα, από την αρχαιότητα έως σήμερα» (σελ. 71). Σωστά· αλλά θα πρόσθετα μια τροπολογία. Η κύρια διαφορά βρίσκεται, νομίζω, στο ότι ο ελληνόφωνος χώρος δεν διασπάστηκε σε διαφορετικά κράτη: μετά τη λατινική κατάκτηση του Βυζαντίου, τα αντίπαλα κράτη των ορθοδόξων επιβίωσαν για πολύ μικρό διάστημα, κι άλλωστε σύντομα η οθωμανική κατάκτηση ενοποίησε ξανά τους πληθυσμούς. Το «αν» δεν έχει νόημα στην ιστορία· σίγουρα όμως τα πράγματα θα ήταν αλλιώς, αν το βυζαντινό κράτος είχε από νωρίς διασπαστεί σε μικρότερες επικράτειες.

Επιστρέφω στα χρόνια του Κοραΐ· ο Μάκτριτζ παρουσιάζει τις γλωσσικές-του προτάσεις με τρόπο που ξεφεύγει ευτυχώς από την ιδεολογική προσέγγιση και στέκεται προσεκτικά στην ουσία-τους: «Εφόσον η γραμματική δύο γλωσσών», της αρχαίας και της νεοελληνικής, «(παρά τις δύο πολύ διαφορετικές ιστορικές στιγμές της γλώσσας) ανακατεούνται, δεν υπάρχει ενιαίο σύστημα ούτε κανόνας, και λοιπόν ούτε κριτήριο σωστού και λάθους. Ο Κοραΐς δεν ήξερε ότι η πιο συστηματική

μορφή μιας γλώσσας βρίσκεται στην αβίαστα ομιλούμενη μορφή-της» (σελ. 117). Έχουμε έτσι την ορθή βάση για να εννοήσουμε πόσο εύκολα οι καλοπροαίρετες σίγουρα απόψεις του Κοραή θα κατέληγαν σταδιακά στις ακραίες λύσεις που προτάθηκαν από τους μεταγενέστερους. «Δεν υπάρχει αμφιβολία», σχολιάζει ο Πίτερ Μάκριτζ, ότι ο Κοραής «άφησε μια θετική κληρονομιά πολιτικού φιλελευθερισμού και πολιτειακών αρετών· ωστόσο η γλωσσολογική-του κληρονομιά –μια εθνική γραφομένη γλώσσα με γραμματική δομή τεχνητή και εξαιρετικά ασυνεπή– μπέρδευε τα πράγματα» (σελ. 119).

Και πραγματικά το μπέρδεμα ήταν απίστευτο. Λίγο κράτησαν οι μετριοπαθείς γλωσσικές απόψεις του Κοραή· για μισό αιώνα, από το 1830 έως το 1880, όσο πιο εμφανείς γίνονταν οι αδυναμίες στα εθνικά ζητήματα, τόσο πορευόμασταν σταδιακά προς μια ολοένα και πιο εξαραισμένη μορφή της γλώσσας.

Ωστόσο αυτή η πορεία υπονόμειε υπογειώς ένα άλλο εθνικό ζήτημα –το δεύτερο, νομίζω, κλειδί του γλωσσικού ζητήματος– τη λογοτεχνική παραγωγή, ή επακριβέστερα την ποιητική παραγωγή. Σε τρία τουλάχιστον σημεία του βιβλίου, ο Πίτερ Μάκριτζ θίγει την άμεση σύνδεση της ποίησης με τη γλώσσα. «Κατά τον 19ο αιώνα η λογοτεχνία συχνά θεωρήθηκε ως η υψηλότερη μορφή γλωσσικής έκφρασης κι ως η πιο σημαντική εκδήλωση του εθνικού πολιτισμού. Στην Ελλάδα η ποίηση στάθηκε ο κατεξοχήν χώρος όπου οι συγγραφείς δεν αισθάνονταν γλωσσικούς περιορισμούς. Τούτο συνέβη επειδή ο Ρομαντισμός ενθάρρυνε την άποψη ότι η λογοτεχνία ήταν το μέσο για να εκφραστεί η γνήσια προσωπική συγκίνηση» (σελ. 203). Σίγουρα· αλλά όχι μόνο. Ήταν και πάλι η αρχαία κληρονομιά. Ίσως να υπήρχαν κάποια προβλήματα στην πολιτική της κλασικής Ελλάδας –η διάσπαση σε πόλεις-κράτη, οι εμφύλιοι πόλεμοι–, ίσως η ρωμαϊκή νομοθεσία να ήταν εντελέστερη, αλλά στον χώρο της ποίησης και της

τέχνης η δική-μας αρχαιότητα είχε δώσει τα κορυφαία έργα σε παγκόσμιο επίπεδο. Αν εμείς, οι γνήσιοι απόγονοι, είχαμε κληρονομήσει κάτι από τα προτερήματα της φυλής, εδώ θα το δείχναμε.

Κι εδώ πάλι, πιστεύω, στηριχθήκαμε στην εύκολη λύση: για να γράψουμε ποιήματα δεν χρειάζονταν κεφάλαια, δεν χρειάζονταν σιδηρόδρομοι, λιμάνια, εργασία, μόνο λίγο ταλέντο κι έμπνευση. Αλλά αυτή η άμεση σύνδεση έγινε, εξαιτίας του γλωσσικού, υποταγή· γράφαμε ποίηση για να επιδείξουμε, περήφανα, πόσο είχαμε προοδεύσει στη γλώσσα – η «ερμηνευτική επιστήμη» του ιδρυτή των ποιητικών διαγωνισμών, του Αμβρόσιου Ράλλη (5/17. 6.1852), εκφράζει καλά τις συλλογικές αντιλήψεις για το ζήτημα: «Παρ' ημίν δε τουναντίον, ουκ οίδα πώς, οι μεν τω πεζώ λόγω χρώμενοι και την γλώσσαν καθαρεύουσιν, και γλαφυρώς γράφουσιν, και γνησίαν θυγατέρα της αρχαίας, διά-τε την καλλιπέειαν και σαφήνιαν, την υετέραν ελληνικήν ημών γλώσσαν ανέδειξαν, οι δε ποιηται, και τους φοιβολήπτους επαγγελόμενοι των χυδαιοτάτων λέξεων και φράσεων ποιούνται χρήσιν». Φυσικά και δεν συνέβαινε κάτι τέτοιο· οι πεποιθήσεις όμως προκύπτουν από τους φόβους, όχι από τα πράγματα. Ότι οι προσπάθειες να υψωθεί η γλώσσα με αυτούς τους μηχανισμούς, καταβράθρωναν τη λογοτεχνία πρέπει να το αισθάνονταν κάπως και τότε –εμφανεστερα τεκμήρια η μερική επιστροφή του Παναγιώτη Σούτσου στην αρχική πρώτη μορφή του «Οδοιπόρου» και η πρόσκληση του Βαλαωρίτη ν' απαγγείλει τον διθύραμβο στο άγαλμα του πατριάρχη το 1872–, αλλά χρειάστηκε πάλι μια γενικότερη μετατόπιση των κοινωνικών τάσεων ώσπου ν' αποκτήσει η ενδιάθετη στάση φωνή: η αύξηση του αστικού πληθυσμού, η απότομη βιομηχανική άνοδος των αρχών του 1870, η ισχυροποίηση των επιχειρηματιών που έφερε τον Τρικούπη στην εξουσία, είναι τα δείγματα της μικρής μεταβολής των ιδεολογικών συντεταγμένων κατά τη δεκαετία πριν το 1880.

Το γλωσσικό λοιπόν ζήτημα τέθηκε, για δεύτερη φορά, από μια νεότερη γενιά, γεννημένη στη δεκαετία 1851-1860: Γαβριηλίδης, Παλαμάς, και κυρίως ο *Ταξίδι* του Ψυχάρη στα 1888. Αλλά όπως σωστά παρατηρεί ο Πίτερ Μάκριτζ –και τούτο λέγεται νομίζω για πρώτη φορά–, η διαμάχη απόκτησε διαστάσεις μονάχα ύστερα από το 1897 – θα πρόσθετα μάλλον λίγο αργότερα, γιατί αμέσως μετά την επώδυνη ήττα η καινούρια γενιά των ποιητών παραμέρισε προσωρινά το ενδιαφέρον-της για «τον απλό λαό» και κλείστηκε στον εαυτό-της: εδώ το τεκμήριο είναι η στάση το περιοδικού *Τέχνη*, 1898, και το 1901 καλό για ορόσημο. Το πεδίο της διαμάχης θα επικεντρωθεί στην εκπαιδευτική διαδικασία: με τον νέο αιώνα το γλωσσικό ζήτημα μπαίνει σε καινούρια φάση.

Καβγάδες διανοουμένων είχαμε αρκετούς στον 19ο αιώνα, κι η γλώσσα συνιστούσε συχνά το αντικείμενό-τους. Αλλά έμεναν προσωπικοί καβγάδες, δεν χώριζαν την κοινωνία στα δύο. Τώρα πια όμως η Αθήνα είναι μια μεγάλη πόλη και μαζί-της το κοινό των λογίων έχει πολυστέψει –νά-τες πάλι οι καθοριστικές κοινωνικές διαφοροποιήσεις–, έχει αποκτήσει μια πρωτόγνωρη ευρυχωρία, που όχι μόνο επέτρεπε, παρά ευνοούσε ποικίλες ομαδοποιήσεις, διαφορές και διασπάσεις. Το ζήτημα άγγιξε τους πολλούς: ωστόσο, προσοχή: το πολλούς δεν αναφέρεται παρά στους διανοούμενους: οι πραγματικά πολλοί, ο ελληνικός πληθυσμός δηλαδή, προφανώς δεν πήρε χαμπάρι –ήταν κάτι που απασχολούσε μονάχα τη μερίδα των εγγραμμάτων– πόσους να τους λογαριάσουμε άραγε; 10%, 20% του πληθυσμού;

Σ' αυτό το κοινό των εγγραμμάτων, οι πολλοί πήραν, δίχως στιγμή ν' αμφιταλαντευτούν, το μέρος της καθαρεύουσας. Αν όμως παρατηρήσουμε αναλυτικότερα την πυραμίδα των μορφωμένων, θα διαπιστώσουμε ότι στην κορυφή-της οι οπαδοί της δημοτικής δεν ήταν και τόσο λίγοι: στον χώρο της λογοτεχνίας μάλιστα υπερτερούσαν σημαντικά. Πιστεύω λοιπόν

ότι το βασικό κλειδί για να εννοήσουμε ποια αιτία οδήγησε το γλωσσικό στην έκταση και την ένταση που παρατηρούμε κατά τις τρεις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, είναι ακριβώς ο μεγάλος αριθμός των ενδιαφερομένων: από τη μια και οι δημοτικιστές δεν ήταν αριθμητικά λίγοι, άρα μπορούσαν να συγκεντρώσουν ομάδες, συλλόγους, να δράσουν και κοινωνικά, από την άλλη οι αναμφίβολα περισσότεροι καθαρευουσιάνοι είχαν απέναντί-τους μια ομάδα, αξιόλογη, δυναμική, που έπρεπε να τη φοβηθούν και να την πολεμήσουν.

Και την πολέμησαν με κάθε τρόπο. Το 1901 έχουμε δύο σοβαρές προκλήσεις από την πλευρά των δημοτικιστών: η μία είναι –σύμφωνα με τη Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, *Οι φόβοι ενός αιώνα*, 2008– η χρήση του όρου «Ρωμισύνη» έξω από το πλαίσιο της ποίησης, δηλαδή στο βιβλίο του Αργύρη Εφταλιώτη *Η ιστορία της Ρωμισύνης*: η δεύτερη είναι η μετάφραση του «Κατά Ματθαίου Ευαγγελίου» σε γλώσσα ψυχαρακή από τον Αλέξανδρο Πάλλη στην εφημερίδα *Ακρόπολις*. Οι φοιτητικές αντιδράσεις στις 9 Νοεμβρίου ήταν η πρώτη μεγάλη μάχη, τα «Ευαγγελικά»: οκτώ νεκροί. Δυο χρόνια αργότερα, καινούριες ταραχές, για μια παρέσταση της «Ορέστειας» του Αισχύλου, μεταφρασμένης σε μετριοπαθή γλώσσα, τα «Ορεστειακά». Τα δύο στρατόπεδα βρίσκονταν πια σε ανοιχτό πόλεμο.

*

Από τη στιγμή που η δημοτική κέρδισε στο πεδίο της λογοτεχνίας, ο μελλοντικός νικητής μπορούσε να προβλεφθεί. Συνήθως όμως παραβλέπουμε το εντυπωσιακό –και παράλογο–, δηλαδή την απίστευτη αντοχή της καθαρεύουσας: οι Νεοέλληνες έμοιαζαν με «τον άνθρωπο που βάλθηκε στα καλά καθούμενα να κόψει τα δυο γερά-του πόδια για να βάλει ξύλινα» (όπως έγραφε το 1929 ο Γιάννης Αποστολάκης): προτιμούσαν την καθαρεύουσα στη συντριπτική-τους πλειονότητα. Το βάρος της αρχαίας κληρονομιάς και πάλι, αλλά

κοντά σ' αυτήν και κάτι ακόμα: η χρήση της δημοτικής σήμαινε τη νίκη του δήμου, των πολλών, και οι πολλοί –σωστότερα, όλοι-μας– δύσκολα μπορούμε να παραδεχτούμε πως δεν ανήκουμε στους λίγους, στους εκλεκτούς. Ένα εξωτερικό, τεχνητό μα ευδιάκριτο σημάδι, είναι πάντα πιο εύκολο ν' αποκτηθεί από την εσωτερική καλλιέργεια του λόγου. Από την άποψη αυτή το πιο εντυπωσιακό κεφάλαιο του βιβλίου του Πίτερ Μάκριτς είναι ο «Επίλογος», τα μετά το 1976.

Ίσως να υπάρχουν και αναγνώστες που θα τον διαβάσουν «για να μάθουν» – όμως οι περισσότεροι, ακόμα και οι νεότεροι, τα έχουμε ζήσει όλα σχεδόν όσα αποτυπώνονται στις 25 σελίδες-του. Τα έχουμε ζήσει – αλλά ίσως δεν τα έχουμε σκεφτεί· δεν αναλογιζόμαστε δηλαδή πως βρισκόμαστε ακόμα στη στενωπό της διγλωσσίας: επιβιώνουν έως σήμερα οι ανοησίες ότι υπόβαθρο μιας καλής γνώσης της σημερινής γλώσσας είναι η τριβή με την αρχαία, ότι σιγά-σιγά αφεληνιζόμαστε και χάνουμε τη συνείδησή-μας, ότι χάρη στην ιστορία-της η γλώσσα-μας είναι πλουσιότερη –ε,

και καλύτερη, δεν μπορεί!– από τις άλλες. Όλο το βιβλίο χρειάζεται να μεταφραστεί, αλλά ο «Επίλογος» καλό θα ήταν να μπει και στα «Νεοελληνικά αναγνώσματα» του σχολείου.

Ότι οι συστηματικές προσπάθειες δύο χιλιάδων χρόνων να υποκαταστήσουμε το έμφυτο γλωσσικό αίσθημα από λεξικά και γραμματικές έχει συμβάλει στην κακοποίηση των εκφραστικών-μας ικανοτήτων είναι σίγουρο. Όχι βέβαια επειδή πια ο μέσος μαθητής είναι ανορθόγραφος ή δεν μπορεί να διαβάσει Παπαδιαμάντη ή Ροΐδη στο πρωτότυπο, παρά, αντίθετα, επειδή πολλοί –για να μην πω όλοι– φοβόμαστε να εκφραστούμε φυσιολογικά, μπας και μας ξεφύγει κανένα λάθος, με αποτέλεσμα να μην οδηγεί τον λόγο-μας ένα ισχυρό και καλλιεργημένο γλωσσικό αίσθητήριο, να μη μας ενδιαφέρει το ύφος, αλλά το «ορθόν». (Ας ρίξουν, όσοι το αμφισβητούν, μια ματιά στις πωλήσεις και τις διαφημίσεις των κάθε είδους «λεξικών».)

ΑΛΕΞΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

William St Clair, “*That Greece Might Still Be Free*”. *The Philhellenes in the War of Independence*, 2η έκδοση, Open Book Publishers, 2008, xxii+419 σ.

ΕΝΘΟΥΣΙΑΣΜΟΣ ΚΑΙ ΑΠΟΓΟΗΤΕΥΣΗ: Η ΕΞΙΣΤΟΡΗΣΗ ΜΙΑΣ ΠΑΡΕΞΗΓΗΣΗΣ;

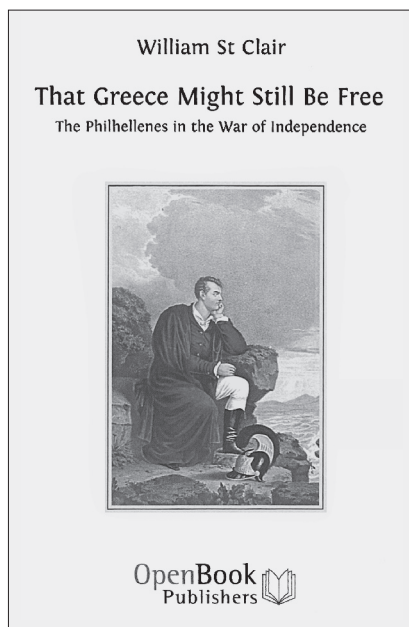
Οκτώ μήνες ύστερα από την ανταρσία του Αλή πασά των Ιωαννίνων δύο καινούριες εστίες εξέγερσης ξέσπασαν, σχεδόν ταυτόχρονα, η μια στη βόρεια άκρη των ευρωπαϊκών εδαφών της οθωμανικής επικράτειας, τη Μολδαβία, κι η δεύτερη στη νότια, τον Μοριά: τώρα ήταν οι Ρωμιοί που διεκδικούσαν την ανεξαρτησία-τους.

Όμως μπροστά στην επίμονη άμυνα του πασά, ετούτες οι εξεγέρσεις έμοιαζαν αδύναμες· τα λίγα σκληρά μέτρα που ασκήθηκαν στους Ρωμιούς της Ισταμπούλ και της Σμύρνης ίσως να έφταναν για να τρομοκρατήσουν τους απόλεμους επαναστάτες.

Σύντομα ωστόσο φάνηκε πως τα πράγματα έπαιρναν διαφορετική τροπή. Αν και η εξέγερση της Μολδαβίας καταπνίχτηκε εύκολα μόλις ο σουλτάνος ενόησε πως η Ρωσία θα τον άφηνε ελεύθερο να δράσει, στην Πελοπόννησο οι επαναστάτες έσφα-

* Συντομωμένη έκδοχή στα αγγλικά: *The Anglo-Hellenic Review* 41 (άνοιξη 2010).

ξαν τους λιγιστούς Τούρκους κι ανάγκασαν όσους απόμειναν να κλειστούν σε δυο-τρία κάστρα, ενώ η ανταρσία απλώθηκε στη νότια Ρούμελη και στα νησιά. Και δίχως να το έχει κανείς προβλέψει, στην Ευρώπη δημιουργήθηκε αμέσως ένα ισχυρό κίνημα συμπαραστάσης: ποιήματα, άρθρα, φλογερές εκκλήσεις· μαζεύονταν χρήματα, επιτροπές και κομιτάτα ξεφύτρωναν, ναυλώθηκαν πλοία, και καραβιές εθελοντών άρχισαν να καταπλέουν στα εξεγερμένα εδάφη: ο φιλελληνισμός γιγαντώθηκε στη στιγμή – ήταν ένα απρόσμενο, για πολ- λούς παράδοξο, γεγονός.

Ο William St Clair θέλησε να κατανοήσει και να μας εξηγήσει αυτό το «παράδοξο»: έγραψε έτσι ένα γοητευτικό βιβλίο, εξαιρετικά πλούσιο σε πληροφορίες: πρώτη φορά τόσα ονόματα –οι εθελοντές–, αριθμοί, πρώτη φορά συστηματική απόπειρα μιας ταξινόμησης –λοιπόν και της βαθύτερης κατανόησης– των ποικίλων τάσεων που συναποτελούσαν το φαινόμενο. Έκτοτε η έρευνα δεν προχώρησε παρά σε επιμέρους

ζητήματα, με τη σημαντική εξαίρεση της βιβλιογραφίας που έχει συντάξει η Λουκία Δροούλια. Σωστά λοιπόν όταν πρωτοκυκλοφόρησε το βιβλίο, στα 1972, απόκτησε τον τίτλο του κλασικού· τώρα κυκλοφορεί αναθεωμένο, με ενημερωμένη τη σχετική βιβλιογραφία κι έναν καινούριο πρόλογο από τον Roderick Beaton – ο απαιτητικός αναγνώστης θα ευχόταν να εύρισκε κι ένα πλήρες χρονολόγιο, κάτι που θα διευκόλυνε την πληρέστερη και αναλυτικότερη επισκόπηση του φαινομένου.

Ο συγγραφέας δεν θέλησε να δώσει στην εργασία του τη μορφή ενός τυπικού ακαδημαϊκού εγχειριδίου. Υπάρχουν βέβαια όλα τα στοιχεία που συγκροτούν την επιστημονική γνώση: συστηματική έρευνα των πηγών, εκδομένων και αρχαικών, εξαντλητική γνώση του ευρύτερου πολιτικού πλαισίου, γενική παιδεία, επιμονή στις λεπτομέρειες όταν διαφωτίζουν – όμως ο τελικός στόχος, ο αναγνώστης που είχε στο μυαλό του ο συγγραφέας, είναι ο μορφωμένος Ευρωπαίος. Εδώ βρίσκεται η βασική αρετή του βιβλίου· ενώ ο συγγραφέας γνωρίζει καλά όλες τις πτυχές (ενίοτε σε εντυπωσιακό βαθμό), αφήνει τα επουσιώδη στην άκρη για να αφοσιωθεί στο γενικό σχήμα που θα οδηγήσει τον αναγνώστη στην κατανόηση: πώς και γιατί κάποιοι πολιτισμένοι Ευρωπαίοι ενδιαφέρθηκαν να εμπλακούν –και με μεγάλη επιμονή, πληρώνοντας συχνά βαρύ φόρο αίματος– σε μια αλληλοσφαγή χριστιανών και μουσουλμάνων στη δυτική άκρη της οθωμανικής επικράτειας; Απλώς και μόνο γιατί κάποιοι ευφάνταστοι διανοούμενοι ενθουσιάστηκαν και πίστεψαν πως αναγεννήθηκε η Αθήνα και η Σπάρτη των ονειρών-τους; Όλα ξεκίνησαν άραγε από μια παρεξήγηση;

Υπήρχαν σίγουρα οι επαγγελματίες στρατιωτικοί που μετά την ειρήνη του 1814 περιφέρονταν άνεργοι προσφέροντας τις υπηρεσίες-τους –άλλοτε κινημένοι από φιλοδοξία, άλλοτε οιστρηλατημένοι από τις ηττημένες στρατιωτικά δημοκρατικές ελπίδες που είχε γεννήσει η γαλλική

επανάσταση και τις είχαν συνδαυλίσει οι νίκες του Ναπολέοντα, άλλοτε απλώς και μόνο για να βγάλουν το ψωμί τους. Υπήρχε επίσης το ρεύμα εκείνοι των μορφωμένων καθηγητών και φοιτητών που τους είχε αναθρέψει η αγάπη για την κλασική Ελλάδα, και που πίστευαν –αφελείς και άπειροι καθώς ήταν, χωμένοι στα άψυχα βιβλία και τα μεγαλοφάνταστα ιδανικά τους– πως στην Ελλάδα θα συναντούσαν τα εγγόνια του Περικλή, του Σοφοκλή, του Φιλοποίμενα. Τέλος, ήταν κι εκείνοι οι ρομαντικοί αντιπολιτευόμενοι, οι σκορπισμένοι παντού στην Ευρώπη, οι απογοητευμένοι από το Βατερλό και την Ιερή Συμμαχία, πεισματικά αφοσιωμένοι σε κάθε δράση εναντίον της παλινόρθωσης των «βασιλιάδων», που υποστήριζαν δίχως διάκριση όλες τις εξεγέρσεις: τους καρμπονάρους στην Ιταλία, τους συνταγματικούς στην Ισπανία, τους χριστιανούς στα νότια Βαλκάνια – και αργότερα τους Πολωνούς εθνικιστές.

Αυτό περίπου είναι το γενικό πλαίσιο που μας προτείνει ο William St Clair. Το στήνει καλά, το στηρίζει, όπως είπαμε, με γερή τεκμηρίωση και με μια άκρως γοητευτική αφήγηση. Ο Roderick Beaton σωστά σημειώνει στον πρόλόγο του την προδρομική, για το 1972, ματιά του συγγραφέα: σήμερα μπορούμε να φανταστούμε πιο εύκολα την εθνοκάθαρση ή τους ιερούς πολέμους. Θα πρόσθετα ωστόσο ότι στα ίδια χρόνια άλλαξε ριζικά και η οπτική πολλών ιστορικών: αμφισβητήθηκε η νομιμότητα κάθε «αφήγησης», ενώ οι μετα-αποικιακές θεωρήσεις επιζήτησαν να υπονομεύσουν το δικαίωμα των «δυτικών» να κρίνουν αρνητικά τις πολιτισμικές συμπεριφορές των «άλλων». Προσωπικά προτιμώ που ο William St Clair επέτρεψε στον εαυτό-του και την αφήγηση και το δικαίωμα να διατυπώσει τις κρίσεις-του. Γιατι έτσι ο αναγνώστης χάρεται να διαβάσει, οδηγείται, αλλά και υποχρεώνεται να σκεφτεί κι αυτός, να ψάξει, να κρίνει.

Ο φιλελληνισμός ήταν ένα πολύπτυχο

ρεύμα: από τη μια η άμεση υποστήριξη του πολέμου –οι εθελοντές και οι κατά τόπους Εταιρείες που συνέλεγαν χρήματα και διευκόλυναν ή καθοδηγούσαν τους εθελοντές· από την άλλη υπήρχε ένα πιο θεωρητικό σκέλος, το διανοητικό ρεύμα –ποίηση, μουσική, ζωγραφική– κι ανάμεσά τους οι πολιτικές παρεμβάσεις, ο Τύπος και τα κάθε είδους φυλλάδια. Δεν είναι ανεξάρτητες μεταξύ τους διαδικασίες· η μία διαπλέκεται με την άλλη, όμως το διανοητικό ρεύμα και οι πολιτικές παρεμβάσεις έχουν συχνά διαφορετικά κίνητρα και βοήθησαν, ουσιαστικότερα κιόλας, από έκκεντρο όμως σημείο τον ελληνικό αγώνα. Ο William St Clair δεν ασχολείται σχεδόν καθόλου με αυτές τις εκδοχές του φαινομένου· υπήρχαν ωστόσο, και καθόρισαν αποφασιστικά την πορεία του. Τα ποιήματα, οι μουσικές συνθέσεις, οι πίνακες του Ντελακρουά, οι καθημερινές ειδήσεις στις εφημερίδες, τα πολεμικά φυλλάδια που κατέκλυσαν την Ευρώπη, μπορεί να διαλαλούσαν την ανθρωπιά και τον χριστιανισμό, τις υπέροχες αρχαιοελληνικές αξίες, τα πάθη των νεότερων και την τουρκική βαρβαρότητα, και σίγουρα ήταν γεμάτα από ρομαντικές απλοϊκότητες, ανακρίβειες ή και χοντροκομμένα ψέματα, αλλά στον πυρήνα τους υπόκειται διαρκώς μια διάθεση αντιπαράθεσης των φιλελευθέρων με τις μοναρχίες: ήταν ακριβώς τα χρόνια που οι «αστοί» βρίσκονταν πολιτικά ηττημένοι, κι ας είχαν οριστικά κερδίσει τον κοινωνικό αγώνα. Οι Έλληνες πρόσφεραν ένα αναπάντεχα ευνοϊκό πεδίο στους αντίπαλους της Ιερής Συμμαχίας: ο σουλτάνος ήταν αλλόθρησκος, ομολογημένα ο πιο στυγερός ηγεμόνας, και οι εξεγερμένοι απόγονοι ενός ένδοξου έθνους, ενώ τον αγώνα-τους φαινόταν να τον καθοδηγεί μια (μεσαία) τάξη. Το παιγνίδι δεν παιζόταν ανάμεσα στον σουλτάνο και τους Έλληνες· το πραγματικό παιγνίδι παιζόταν ανάμεσα στη μεσαία ευρωπαϊκή τάξη και την παλινόρθωση των ηγεμόνων.

Φοβούμαι λοιπόν ότι παρά τη γενική πρό-

θεση του βιβλίου να ξεπεράσει τα επουσιώδη και να συλλάβει το φαινόμενο ως σύνολο, η άπωση που δημιούργησαν στον συγγραφέα τα βίαια και βάρβαρα επεισόδια, η φιλοχρηματία των ισχυρών καπεταναίων, η ανειλικρίνεια κι οι απάτες-τους, το χαμηλό πολιτισμικό και ηθικό επίπεδο της συντριπτικής πλειοψηφίας των εξεγερμένων, οι αφελείς πολιτικά συμπεριφορές πολλών από τους φιλέλληνες, τον κράτησαν περισσότερο απ' όσο θα ευχόταν ο αναγνώστης σε ορισμένα σημεία όπου έκρινε ότι όφειλε ν' ανατρέψει είτε τον ιδεολογικά φορτισμένο λόγο των πηγών-του είτε κάποια χρόνια σφάλματα που επαναλαμβάνονται από τότε. Έτσι όμως το ευρύ πεδίο ενίοτε χάνεται, ενώ στην αφήγηση αναδεικνύονται γεγονότα που ίσως να μην ήταν παρά λεπτομέρειες.

Ναι, πάμπολλοι εθελοντές-φιλέλληνες απογοητεύτηκαν σφοδρά, γύρισαν οργισμένοι πίσω, και προφανώς τα δικά-τους απομνημονεύματα βρίσκονταν πιο κοντά στην αλήθεια. Αλλά το ρεύμα των εθελοντών δεν σταμάτησε· κι εδώ έχουμε μια πληροφορία που μας επιτρέπει να εννοήσουμε σφαιρικότερα τα πράγματα – πληροφορία που υπάρχει στο βιβλίο, αλλά δεν εντάσσεται οργανικά στην αφήγηση. Ναι, σε όλες ίσως τις αναμετρήσεις οι βίανασες και άξεστες δυνάμεις των καπεταναίων επικράτησαν των ευρωπαιοσπουδαγμένων πολιτικών – δηλαδή των ολιγάριθμων εκπροσώπων της «μεσαίας» τάξης· στο τέλος όμως τον πόλεμο τον κέρδισαν οι τελευταίοι: αυτοί άρχισαν τον αγώνα, κι αυτοί επέβαλαν τελικά τις απόψεις-τους. Ναι, η κεντρική κυβέρνηση στάθηκε αδύναμη και δεν κατόρθωσε να οδηγήσει τις διαθέσεις των πολεμιστών, αλλά παρά τους εμφυλίους, παρά τις αδιάλειπτες διαμάχες, η υπαρχή-της δεν ανακόπηκε ούτε στις πιο δύσκολες στιγμές.

Ναι, σε πολλές πράξεις των φιλελλήνων μπορεί να διακρίνουμε σήμερα ευήθεια και αφέλεια (ο St Clair τη συναντά και στον Bentham): κάθε πράξη όμως αλληλεγγύης, ανιδιοτέλειας, ανθρωπισμού

πηγάζει από το αφελές τμήμα του εαυτού-μας: δεν έχει νόημα να την αντιμετωπίσουμε με υπεροψία, και το ίδιο ισχύει και για τη βαρβαρότητα των βαλκανίων – μουσουλμάνων και χριστιανών. Ίσως μια πιο ευέλικτη, μια πιο εκλεπτυσμένη κοινωνική οπτική να μας οδηγήσει σε ασφαλέστερα μονοπάτια κατανόησης: είμαστε μπροστά σε μια κοινωνία όπου τα πάντα τα καθορίζει η βία, σίγουρα, αλλά και σε μια κοινωνία φτώχειας και αδιάκοπης καταπίεσης επίσης: το να σκοτώσει ένας φτωχός χριστιανός χωριάτη τον εξίσου φτωχό μουσουλμάνο που έβρισκε μπροστά-του ανυπεράσπιστο δεν ήταν έντιμο, σύμφωνοι, ούτε και πολύ λογικό ίσως· όμως εμείς, ενάμισι αιώνα αργότερα, θα πρέπει να εννοήσουμε πού οφειλόταν ετούτο το τυφλό μίσος – και δεν χρειάζεται να είμαστε μαρξιστές για να διακρίνουμε ότι πίσω από τις θρησκευτικές αντιπαλότητες, τα κηρύγματα βίας των παπάδων και των μουφτήδων, φώλιαζε και το ταξικό μίσος. Ο κάθε μουσουλμάνος εκπροσώπωσε τον καταπιεστή στο Μοριά και τη Ρούμελη, ο κάθε χριστιανός τον άπιστο και αχάριστο υπηρέτη στην Κωνσταντινούπολη ή τη Σμύρνη: η απλή καταγγελία της αγριότητας επιβεβαιώνει μονάχα την ανωτερότητα-μας. Μια ανάλυση πιο κοινωνικά εστιασμένη μας διαφυλάσσει επίσης από το να ταυτίζουμε τον όρο «Αγγλος» ή «Ευρωπαίος» με τον υψηλής κοινωνικής τάξης κάτοικο του Λονδίνου και της Γενεύης, ενώ το «Έλληνας» και «Τούρκος» με τον μέσο αγράμματο αγρότη – γιατί σίγουρα ο μέσος «Έλληνας» δεν κατανοούσε αν και πόσο προοδευτικό ήταν το σύνταγμα της Επιδάουρου ούτε τον αφορούσε, αλλά πόσοι άραγε αγρότες της Ουαλλίας ενδιαφέρονταν για τις απόψεις του Bentham;

Ίσως μάλιστα να μην είναι λιγοστά τα σημεία εκείνα όπου η αφήγηση υπερκεράζει τις πληροφορίες, αυτονομείται και τους επιβάλλεται, αφήνοντας αμήχανο τον προσεκτικό αναγνώστη. Τυπική περίπτωση οι οθωμανίδες αιχμάλωτες: ξέρουμε από

πηγές ότι οι ντόπιοι τις χρησιμοποιούσαν ως παλλακίδες όταν δεν τις σκότωναν· οι Ευρωπαίοι εθελοντές, λείει, απέφευγαν κάθε σεξουαλική εκμετάλλευση, και απλά φρόντιζαν να τις διασώσουν. Μπορεί· αλλά από ποια πηγή θα το πληροφορηθεί αυτό ο ιστορικός με βεβαιότητα; Ποιος Ευρωπαίος θα ομολογούσε το αντίθετο στα απομνημονεύματά του; Ο αναγνώστης απορεί· γιατί να προσφέρονται τόσο συχνά στους Ευρωπαίους γυναίκες ως μερίδιο από τα πολεμικά λάφυρα; Ή πάλι, σίγουρα ο συγγραφέας συλλαμβάνει ακριβέστερα απ' ό,τι ο Stanhope και ο Trelawny τις διαθέσεις και τις συμπεριφορές του Οδυσσέα Αντρώτσου: «ένα καλό παράδειγμα αλήθεια, που μας προσφέρεται για να ενοήσουμε ότι οι ισχυροί καπεταναίοι νοιάζονταν περισσότερο για τα ατομικά τους συμφέροντα παρά για το εθνικό ζήτημα – όμως η φωτογραφία που προκύπτει απ' την αφήγηση αλλού είναι υπερφωτισμένη, αλλού υποφωτισμένη: κάτι θα πρέπει να ήξεραν, τούρκοι, φιλέλληνες κι έλληνες για να φοβούνται, να σέβονται και να θαυμάζουν τόσο τον Οδυσσέα. Στην κρίσιμη πάντως στιγμή, όταν θ' αποφασίζονταν τα σύνορα, φαίνεται πως –κατά τα λεγόμενα του συγγραφέα– ορισμένοι καπετάνιοι της Ρούμελης ενδιαφέρθηκαν να ενταχθούν στο ελεύθερο κράτος: μήπως λοιπόν είναι σοφότερο να μην αναμένουμε ενιαίες συμπεριφορές από όλους τους καπεταναίους, παρά να τους διακρίνουμε σε ομάδες; Αλλιώς είδαν την επανάσταση οι πολύ ισχυροί από τα χρόνια του Αλή (Οδυσσέας, Βαρνακιώτης, Γώγος), αλλιώς οι πιο αδύναμοι – και δεν είχαν όλοι τις ίδιες δυνατότητες ευελιξίας.

Αλλού πάλι οι πηγές που παραθέτει ο συγγραφέας θα μπορούσαν να ερμηνευθούν διαφορετικά· προσωπικά θα υπέθετα, αντίθετα από τον Charles Brinsley Sheridan, όχι ότι οι Άγγλοι φιλέλληνες δεν είχαν μεγάλη επιτυχία στο κοινό-τους γιατί έγραφαν με περισσό φανατισμό, αλλά ακριβώς επειδή έβλεπαν τη μικρή-τους απήχηση, φανατίζονταν περισσότερο.

Δεν είναι διόλου περίεργο, άλλωστε, που ο φιλελληνισμός προχώρησε αρχικά με μικρά βήματα στην Αγγλία – ούτε ότι οι περισσότεροι Βρετανοί φιλέλληνες ήταν Ιρλανδοί και Σκωτσέζοι. Η Αγγλία ήταν η μεγάλη νικήτρια το 1815 στο ευρωπαϊκό παιχνίδι, ήταν στη χρυσή της εποχή, και το δικό της καθεστώς ήταν το πιο φιλελεύθερο και το πιο ανεκτικό. Μπόρεσε λοιπόν να ασκήσει πιο αποτελεσματικά την πολιτική της, να διακρίνει πρώτη πως μια αποφασιστική παρέμβαση στο ζήτημα ήταν υποχρεωτική για τις ευρωπαϊκές δυνάμεις και να πάρει πρωτοβουλίες· από τη στιγμή που η αγγλική κυβέρνηση επέτρεψε τον δανεισμό της Ελλάδας, η ανεξαρτησία του καινούριου κράτους ήταν ανέκκλητο γεγονός.

Φοβούμαι βέβαια μήπως κάποιες από τις παρατηρήσεις αυτές αλλοιώνουν υπέρμετρα την εικόνα του βιβλίου: όχι, στις περισσότερες περιπτώσεις ο αναγνώστης νιώθει την ευφορία ενός στιβαρού κριτικού λόγου που τον διαφωτίζει και τον οδηγεί με ασφάλεια, ενώ διαρκώς εντυπωσιάζεται από την ευρυμάθεια που συναντά. (Ο Έλληνας αναγνώστης μάλιστα, που έχει συχνά αισθανθεί ένα πατριωτικό χέρι να χτενίζει κατάλληλα τα δικά μας ιστοριογραφικά κείμενα, ανακουφίζεται που επιτέλους βλέπει με καθαρότερο μάτι πολλά από την ιστορία του τόπου του – αν και για το συλλογικό μας υποκείμενο είναι πολύ χαρακτηριστικό ότι 35 χρόνια τώρα κανένας δεν σκέφτηκε να μεταφράσει το βιβλίο, αλλά και ούτε να το αντικρούσει ή έστω να το παρουσιάσει.)

Μου μένει ακόμα μια βασική αντίρρηση για το πλάνο της αφήγησης, που ίσως να συνιστά και το βασικό κλειδί. Ότι δηλαδή οι απολίτιστοι και αγράμματοι Ρωμιοί έγιναν με απίστευτα ταχύτατες διαδικασίες από Χριστιανούς Έλληνες – θα έλεγε κανείς αστραπιαία. Πώς και γιατί συνέβη αυτό δεν το έχουμε επαρκώς αναλύσει, αλλά έγινε, και ακριβώς επειδή έγινε, ο ελληνικός αγώνας ενδιέφερε την πορεία της ευρωπαϊκής

ιστορίας· γι' αυτό άλλωστε και ο φιλελληνισμός δεν εξανειμίστηκε, δεν αναχαιτίστηκε από τις εμπειρίες των πρώτων άτυχων εθελοντών, παρά φούντωσε, απλώθηκε, και τέλος κατόρθωσε παρά τη στρατιωτική ήττα της Επανάστασης να αναγκάσει τις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις να παρέμβουν ώστε να επιβάλουν στον σουλτάνο την ελληνική ελευθερία – στα ίδια χρόνια η εξέγερση του Αλή συντρίφτηκε δίχως κανείς να ενδιαφερθεί για την υπόθεση.

Πέτρος Πιζάνιας (επιμέλεια-εισαγωγή), *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821. Ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, Αθήνα, Κέδρος, 2009, 406 σ.

Έχει επανειλημμένα τονιστεί ότι το 1821, που κάποτε αποτελούσε το επίκεντρο των μελετών όσων ασχολούνταν με το νεότερο ελληνισμό, έχει τις τελευταίες δεκαετίες παραμεληθεί, ιδιαίτερα από αυτή την ιστοριογραφία που επιχείρησε μετά τη δικτατορία των συνταγματαρχών να ανανεώσει τις ερμηνευτικές προσεγγίσεις του παρελθόντος. Στην προσπάθεια αυτή άλλα θέματα και περίοδοι της νεοελληνικής ιστορίας απέκτησαν μεγαλύτερη βαρύτητα και η Ελληνική Επανάσταση, με τα βαρίδια που μέχρι τότε κουβαλούσε ως το κατ' εξοχήν γεγονός για την άσκηση μιας στείρας εθνικιστικής ρητορείας, ήταν επόμενο να μην συγκινήσει, ιδιαίτερα τους νέους ερευνητές οι οποίοι ήθελαν να συμμετάσχουν στην αναζήτηση κυρίως των οικονομικών και κοινωνικών αιτίων που είχαν οδηγήσει τη χώρα σε αδιέξοδα και χαμένες ευκαιρίες. Ήθελαν, επίσης, να αποφύγουν μια πολιτική, στρατιωτική και διπλωματική ιστορία, και το 1821 έτσι σε μεγάλο βαθμό είχε μέχρι τότε ερμηνευθεί. Δεν έλειψαν φυσικά κάποια συνθετικά έργα και ενδιαφέροντα άρθρα που είδαν με νέο τρόπο και το μεγάλο αυτό γεγονός της νεοελληνικής ιστορίας, ωστόσο η διαπίστωση παραμένει ότι δεν υπήρξε το αντικείμενο συστηματικών μελετών, και αφού η πλούσια θεματική του

Ίσως λοιπόν να εκκρεμεί ένα τελικό κεφάλαιο, η συνολική θεώρηση του φαινομένου «Φιλελληνισμός» μπορεί και μια καινούρια εποπτική απόπειρα. Αν ποτέ τη δούμε, σίγουρα θα έχει πατήσει στις βάζες που έθεσε το βιβλίο του St Clair, γι' αυτό και η αναδημοσίευσή-του πρέπει να χαιρετιστεί με ενθουσιασμό.

ΑΛΕΞΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

χάθηκε στην απαξιοτική γενική εικόνα που επικράτησε, δεν αξιοποιήθηκε από τα νέα ερωτήματα των ιστορικών. Είναι ενδεικτικό ότι ελάχιστα διδάσκεται πλέον στα ελληνικά πανεπιστήμια και μετρημένες είναι οι σχετικές διδακτορικές διατριβές.

Στο ισχνό αυτό τοπίο, είναι πολύ ενδιαφέροντικό ότι έγινε ένα διεθνές συνέδριο για το 1821 στο Τμήμα Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου, τα πρακτικά του οποίου κυκλοφόρησαν σύντομα. Οι 20 συμμετοχές κατανεμήθηκαν σε τέσσερις θεματικές ενότητες. Δεν είναι δυνατόν φυσικά να παρουσιαστούν χωριστά οι επί μέρους συμβολές. Θα περιοριστώ σε μία θεματική και σε ορισμένες απόψεις που νομίζω ότι πρέπει να προσεχθούν ιδιαίτερα, και θα επικεντρωθώ στο τέλος στην εισαγωγή του συντελεστή του συνεδρίου Πέτρου Πιζάνια, που επιχειρεί μια γενικότερη σύνθεση με αφορμή και τις ανακοινώσεις των άλλων συνέδρων.

Έχουμε πλέον πλήρως κατανοήσει ότι μια νέα ανάγκωση του 1821 θα είναι ελλιπής χωρίς μια γενναία προσπάθεια να κατανοήσουμε και την άλλη πλευρά, τους μουσουλμάνους, είτε πρόκειται για την οθωμανική εξουσία στις διάφορες μορφές της είτε για τους απλούς μαχητές και τους μη χριστιανικούς πληθυσμούς. Ύπήρχε και υπάρχει πάντοτε το

πρόβλημα των οθωμανικών πηγών που είναι στην παλιά τουρκική γραφή, αλλά το μεγαλύτερο πρόβλημα ήταν η μη αναζήτηση της άποψης του «άλλου» ή πληροφορίες γι' αυτόν παρά το γεγονός ότι ήταν καταγεγραμμένες και σε προσιτές πηγές. Στο σχετικό άνοιγμα που τελευταία επιχειρείται, έστω δευιά, από τους Έλληνες τουρκολόγους είναι ενθαρρυντικό ότι εμπλέκονται και Τούρκοι ιστορικοί που με την ευκολότερη πρόσβαση στις οθωμανικές πηγές έρχονται να μας προτείνουν κάποιες ενδιαφέρουσες αναγνώσεις. Δύο από αυτούς μετείχαν στο συνέδριο.

Ο Yusuf Hakan Erdem («The Greek Revolt and the End of the Old Ottoman Order») ανακεφαλαιώνει και προεκτείνει κάποιες απόψεις, που και άλλοτε είχε διατυπώσει,¹ αν και σε ποιες προσαρμογές οδηγήθηκε η Οθωμανική Αυτοκρατορία για να αντιμετωπίσει μια νέα πραγματικότητα που προέκυψε με την επανάσταση των Ελλήνων. Διακρίνει ότι παράλληλα με την αναμενόμενη στάση της, να θεωρεί τους εξεγερθέντες ως αγνώμονες ληστές που έπρεπε να τιμωρηθούν παραδειγματικά, αναγκάστηκε, εφόσον η επανάσταση διαρκούσε και για την έκβασή της είχαν εμπλακεί οι μεγάλες ευρωπαϊκές δυνάμεις, να αναζητήσει νέο λεξιλόγιο για να ερμηνεύσει στα έγγραφα της το εθνικό και νεωτερικό λεξιλόγιο των επαναστατών. Το σημαντικότερο, πάντως, ήταν, και εκεί κυρίως επιμένει ο Erdem, ότι

1. Hakan Erdem, «“Do not think of Greeks as agricultural labourers”». Ottoman responses to the Greek War of Independence», Faruk Birtek - Thalia Draganas (επιμ.), *Citizenship and Nation-State in Greece and Turkey*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2005, σ. 67-84· του ίδιου, «“Perfidious Albanians” and “Zealous Governors”»: Ottomans, Albanians and Turks in the Greek War of Independence», Antonis Anastasopoulos - Elias Kolovos (εκδ.), *Ottoman Rule and the Balkans, 1760-1850. Conflict, Transformation, Adaptation*, Πανεπιστήμιο Κρήτης - Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών, Ρέθυμνο 2007, σ. 213-240.

η εξέγερση των Ελλήνων και η απειλή εμπλοκής της Ρωσίας δημιούργησε το ιδεολογικό και ψυχολογικό πλαίσιο που επέτρεψε στον σουλτάνο να εξασφαλίσει τις αναγκαίες συμμαχίες για την εξόντωση των γεντισάρων τον Ιούνιο του 1826 και να απαλλαγεί σταδιακά από τα αλβανικά μισθοφορικά στρατεύματα και τους αρχηγούς των, και να ενισχύσει έτσι την αμφισβητούμενη κεντρική εξουσία. Φαίνεται επίσης ότι σε κάποιους εκπροσώπους της οθωμανικής ελίτ διαμορφώθηκε σταδιακά η αντίληψη ότι για να κρατηθούν οι χριστιανικοί πληθυσμοί στον έλεγχο της αυτοκρατορίας και να μην συμβεί ξανά ό,τι συνέβη με τους Έλληνες που πέτυχαν να συγκροτήσουν κράτος ανεξάρτητο, θα έπρεπε να προβούν σε μεταρρυθμίσεις που δεν θα στηρίζονταν μόνο σε θρησκευτικές διακρίσεις. Είμαστε στις απαρχές του τατζιματ. Όλες αυτές οι σχέψεις ωθούν τον συγγραφέα να βάλει προκλητικά το ερώτημα μήπως από το 1821 προήλθαν τελικά δύο και όχι ένα κράτος: το ελληνικό και το τουρκικό. Επειδή αντιλαμβά-

νεται την πρόκληση, τονίζει την ανάγκη να αναζητηθούν οι σχετικές τεκμηριώσεις ώστε να δικαιολογηθεί ότι αυτό που πράγματι συνέβη με την εθνική αφύπνιση του τουρκικών πληθυσμών επί Κεμάλ έχει τις μακρινές, αγνές έστω, απαρχές του στη δεκαετία του 1820. Πάντως, ένας σύγχρονος του μεταρρυθμιστή σουλτάνου Μαχμούτ Β', ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, που τόσο καλά και ψηλαφητά γνώριζε το πώς σκεπτόταν και έπραττε η οθωμανική ελίτ όχι μόνο πριν και κατά το 1821 αλλά και αργότερα, αφού λίγο μετά το θάνατο του παραπάνω σουλτάνου το 1839 βρέθηκε πρεσβευτής της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη, είχε αντίθετη γνώμη: πίστευε ότι κάτι πραγματικά δεν είχε αλλάξει στις συνειδήσεις τους, ώστε να αντιλαμβάνονται διαφορετικά τον κόσμο και την ανάγκη να υιοθετήσουν όχι κάποια άλλου τύπου διοικητικά μέτρα, κυρίως κάτω από την πίεση της βρετανικής πρεσβείας που επιζητούσε τρόπους για να διασώσει τον μεγάλο ασθενή, αλλά πραγματικές αλλαγές που υπαγορεύονταν από τις μετά τη Γαλλική Επανάσταση πραγματικότητες, όπως η αφύπνιση των εθνικισμών.

Η δεύτερη τουρκική συμμετοχή, του Η. Şükrü Hicak, αφορούσε την αντίδραση της Πύλης στην εξέγερση του Υψηλάντη και την τύχη των Φαναριωτών («The revolt of Alexandros Ipsilantis and the fate of the Fanariots in ottoman documents»). Η αποκλειστική σχεδόν χρήση οθωμανικών τεκμηρίων βοηθά στο να κατανοηθούν καλύτερα οι γνωστές, σε γενικές γραμμές, αντιδράσεις του σουλτάνου (επιμονή του στη συνωμοσία των Ρώσων, παρά τις δι-αβεβαιώσεις τους ότι δεν υποκίνησαν το κίνημα, η μετά δυσκολίας υποχώρησή του στο να μην διαταχθεί γενική σφαγή των Ελλήνων στην αυτοκρατορία, κλπ.). Κυρίως όμως προστίθενται νέα στοιχεία για την τουρκική αντιμετώπιση της εξέγερσης στη Μολδοβλαχία, για την ενοχοποίηση όλων των Φαναριωτών, για το κενό που προκλήθηκε από τον αποκλεισμό τους από τα αξιώματα που μέχρι τότε κατείχαν, για

τη στρατηγική επιβίωσης που υιοθέτησαν κάποιοι από αυτούς (δεν έλειψαν και προσχωρήσεις στο Ισλάμ). Οι πληροφορίες από τα οθωμανικά αρχεία είναι φυσικά πολύτιμα και καλώςδεχτες, ωστόσο θα έχουν μεγαλύτερη ιστορική αξία αν διασταυρωθούν με πληροφορίες άλλων πηγών, ελληνικών κυρίως αλλά και ξένων – ιδιαίτερα για τα συμβαίνοντα στην Κωνσταντινούπολη οι εκθέσεις των εκεί πρεσβευτών πολλών ευρωπαϊκών δυνάμεων είναι πολλές φορές άκρως διαφωτιστικές.² Έτσι, η παραπάνω ανακρίση για την τύχη των Φαναριωτών θα κέρδιζε αν είχαν χρησιμοποιηθεί εργασίες όπως αυτή του Κ. Λάππα για τα συμβαίνοντα στο Πατριαρχείο την κρίσιμη περίοδο που οι Τούρκοι πληροφορούνται τις εξεγέρσεις στις παραδουνάβιες επαρχίες και λίγο μετά στην Πελοπόννησο.³ Ο Şükrü Hicak γνωρίζει πολύ καλά ελληνικά και είναι ελπιζόμενο ότι στην από πολλού αναμενόμενη διδακτορική διατριβή του για την Ελληνική Επανάσταση και πώς αυτή αντιμετώπιστηκε από την οθωμανική εξουσία, θα αξιολογήσει το πλήθος των τεκμηρίων από τα οθωμανικά αρχεία σε συνδυασμό και με άλλες, μη τουρκικές μαρτυρίες.

Το πόσο μπορούν οι Έλληνες ιστορικοί που διαβάζουν τις οθωμανικές πηγές να συμβάλουν σ' αυτή τη διερεύνηση της τουρκικής άποψης για το 1821, φαίνεται χαρακτηριστικά από το άρθρο της Σοφίας Λαΐου: «Η Ελληνική Επανάσταση στην Πελοπόννησο σύμφωνα με την περιγραφή ενός ντόπιου οθωμανού λογίου». Ο

2. Βλ. Eleftherios Prevelakis - Helen Gardikas-Katsiadakis (επιμ.), *Correspondence between the Foreign Office and the British Embassy and Consulates in the Ottoman Empire 1820-1833*, Foreign Office 78/97-221: 1820-1833, *A Descriptive List*, τ. 1-2, Κέντρο Έρευνας της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 2003-2005.

3. Κώστας Λάππας, «Πατριαρχική σύνοδος "Περί καθαιρέσεως των φιλοσοφικών μαθημάτων" τον Μάρτιο του 1821», *Μνήμων* 11 (1987) 123-153.

λόγιος αυτός, Mir Yusuf el-Moraví, ήταν ανώτατος στρατιωτικός αξιωματούχος που βρέθηκε στο Ναύπλιο κατά την έναρξη της Επανάστασης, ήταν ανάμεσα στους πολιορκημένους και από αυτούς που διασώθηκαν με τη συνθήκη παράδοσης. Η αφήγησή του, που σημειωτέον υποβάλλεται στην κεντρική εξουσία, δεν ξεφεύγει από το σχήμα που υιοθέτησε η Πύλη, ότι η εξέγερση των Ελλήνων ήταν απλώς μια πράξη προδοσίας και αλαζονείας. Είναι, ωστόσο, ενδιαφέροντα όσα αναφέρει για τις συνομιλίες του με τον Ιωάννη Ορλάνδο και άλλους αρχηγούς των επαναστατών και πού αποδίδει τις ευθύνες για την ήττα των Τούρκων. Όπως, εύστοχα, επισημαίνεται, παρόμοιες μαρτυρίες δεν προσφέρονται για τη διερεύνηση κάποιων (αντικειμενικών) συμβάντων, αλλά για την «ανίχνευση νοοτροπιών και συμπεριφορών», καθώς το παραδοσιακό οθωμανικό σύστημα ερχόταν σε αντιπαράθεση με μια νεωτερική αμφισβήτησή του. Και ο Mir Yusuf el-Moraví φαίνεται ότι δεν είχε τα «περιθώρια», λόγω του δικού του πνευματικού ορίζοντα και της αναγκαιάς προσαρμογής της αφήγησής του στην επίσημη γραμμή, για να αναζητήσει μια άλλη ερμηνεία για όσα συνέβησαν στο Μοριά.

Η ενότητα στην οποία ανήκουν τα παραπάνω τρία άρθρα έχει τον τίτλο «Από την πλευρά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας». Συμπληρώνεται με δύο ακόμη συμβολές. Η Σία Αναγνωστοπούλου («Η διπλή ανάγνωση της Επανάστασης στο πλαίσιο της αυτοκρατορικής λογικής περί εξουσίας του πατριαρχείου Κωνσταντινούπολης. Από τον οθωμανορθόδοξο πατριωτισμό στον ελληνικό αλυτρωτισμό»), αναλύει τον τρόπο με τον οποίο το πατριαρχείο προσπαθεί, μπροστά στη νέα πραγματικότητα της Επανάστασης, να διαμορφώσει έναν άλλο λόγο, ώστε να διασφαλίσει, όχι μόνον με όρους θρησκευτικούς, τη νομιμοφροσύνη των χριστιανών στην οθωμανική εξουσία και επομένως, νομιμοποιώντας την εξουσία αυτή, να διατηρήσει και τη δική του ηγετική παρουσία. Προβάλλει

έτσι τα πλεονεκτήματα από τα παραχωρηθέντα από το σουλτάνο προνόμια στους χριστιανούς, που διασφαλίζουν ζωή και περιουσία, έναντι των κινδύνων που εμπεριέχονται από μια τυχοδιωκτική εξέγερση. Όταν όμως, 100 χρόνια περίπου μετά, στα 1919-1922, με την κατάρρευση της οθωμανικής αυτοκρατορίας θα απειληθεί και η συνυφασμένη με τη λογική αυτής της αυτοκρατορίας εξουσία του πατριαρχείου από τους θριαμβευόντες εθνικισμούς, θα σπεύσει να εντάξει και την Επανάσταση του 1821 στην ιστορία του και να ερμηνεύσει τα προνόμια, όχι ως παραχώρηση του κατακτητή, αλλά ως κατάκτηση των χριστιανών υπό την αιγίδα της εκκλησίας. Στην ίδια κατεύθυνση, τέλος, και πιο θεωρητικά, ο Νίκος Θεοδοκάς και ο Νίκος Κοταρίδης («Οι θεσμοί της οθωμανικής κυριαρχίας και η Ελληνική Επανάσταση») αναφέρονται στις τακτικές που ακολουθούν η οθωμανική εξουσία και «τα νομοκατεστημένα εκκλησιαστικά περιβάλλοντα που ορθόδοξα μιλλέτ» για να «μεταγράψουν σε παραδοσιακούς κώδικες αφήγησης και κατανόησης τα νεωτερικά περιεχόμενα των διακυβεύσεων που θέτει η Επανάσταση».

Όπως ανέφερα στην αρχή, δεν μπορεί αυτή η βιβλιοκρισία να σταθεί αναλυτικά σε όλες, τις είκοσι, συμβολές του συλλογικού τόμου. Επέμεινα σκόπιμα στη μία από τις τέσσερις θεματικές ενότητες (την τρίτη κατά σειρά) για τη σημασία που έχει η αναζήτηση των αντιδράσεων της Πύλης και γενικά του κυρίαρχου στρώματος της αυτοκρατορίας στην τομή που αποτελεί η επανάσταση των Ελλήνων. Στην ενότητα «Όψεις του Διαφωτισμού», που προτάσσεται και είναι η μεγαλύτερη, διατυπώνονται απόψεις για τον ευρωπαϊκό Διαφωτισμό, για διάφορες εκφάνσεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού (ριζοσπαστικός ή μη), για τη γλώσσα στα βιβλία του Διαφωτισμού και ποιά υπήρξε η «απάντηση» της Επανάστασης, για τη συμβολή του φιλελληνισμού στην εκπαίδευση νέων Ελλήνων σε ευρωπαϊκές χώρες, για την ευρωπαϊκή και μεσογειακή διάσταση της Επανάστασης.

Στη δεύτερη ενότητα («Η Επανάσταση ως πολιτικό γεγονός») εξετάζονται: πώς προέκυψε μέσα στον Αγώνα το έθνος ως πολιτικό υποκείμενο, πώς η δυναμική του εθνικισμού μπορεί να χρησιμοποιηθεί στην ανάλυση της σύγχρονης παράδοσης και νεωτερικότητας, η μετατροπή ενός οπλαρχηγού της Ρούμελης, του Γ. Καραϊσκάκη, από τοπικό παράγοντα σε στρατιωτικό που υπηρετεί την εθνική Επανάσταση και την πολιτική ηγεσία της, ποιά η πολιτική στρατηγική του «κύκλου» του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου. Τέλος, στην τέταρτη ενότητα («Κριτικές προσεγγίσεις της Ιστοριογραφίας») ερμηνεύονται οι τρόποι με τους οποίους ενσωματώνεται το 1821 στις πρώτες ιστορικές αφηγήσεις, ποιά η χρήση του από τη μεταξική προπαγάνδα και τη δικτατορία της 21ης Απριλίου, η στάση της μουσικής ιστοριογραφίας απέναντι στα ιστοριογραφικά μοντέλα για την ιστορία του νέου ελληνισμού.

Ο εκτεταμένη εισαγωγή του Πέτρου Πιζάνια (σ. 13-77) φιλοδοξεί να αποτελέσει μια νέα πρόταση για την ερμηνεία βασικών παραμέτρων της προεπαναστατικής και επαναστατικής περιόδου. Πράγματι υπάρχει κάτι νέο κυρίως στη χρησιμοποιούμενη ορολογία και τη διάθρωση των ενοτήτων, και κάποιες υποθέσεις θα μπορούσαν να αποτελέσουν έναυσμα για γόνιμη συζήτηση. Η βασική του όμως θέση πιστεύω ότι δημιουργεί προβλήματα. Ο Πιζάνιας προβάλλει μια κοινωνική ομάδα, τους «διανοούμενους διαφωτιστές», με την οποία, σαν ερμηνευτικό κλειδί, προσπαθεί να διαχειριστεί ένα τόσο πολύπλευρο φαινόμενο που είναι η προετοιμασία, η διεξαγωγή και η έκβαση της Επανάστασης. Στηριζόμενος, μάλιστα σε ένα δικό του ερευνητικό πρόγραμμα, βάσει του οποίου συγκεντρώθηκαν, με τη βοήθεια μεταπτυχιακών φοιτητών, πληροφορίες για αυτούς τους διανοούμενους, και καταχωρίστηκαν ηλεκτρονικά (κάποια αποτελέσματα προβάλλονται με πίνακες στην εισαγωγή), δίνει την αίσθηση μιας μεγαλύτερης, σε σχέση με προηγούμενες μελέτες, εγκυρό-

τητας. Η ένταξη στην ενότητα αυτή ενός τελείως ανομοιογενούς πλήθους ατόμων (διαφορετικής παιδείας, κοινωνικής θέσης, επαγγελματικής απασχόλησης, γεωγραφικής προέλευσης κλπ.) επιστημαίνεται μεν αλλά δεν συνοδεύεται από μια παράλληλη επισήμανση για την ανάγκη να κατανοηθούν συγχρόνως και σε βάθος οι μεγάλες διαφορές και αντιφάσεις μεταξύ αυτών των διαφορετικής υπόστασης ατόμων, διαφορές και αντιφάσεις που συχνά σχετίζονται με την κοινωνική τους θέση και στις οποίες έχει επιμείνει η ιστοριογραφία τις τελευταίες δεκαετίες. Αντίθετα, προβάλλεται κυρίως η εμφάνισή τους ως ομοιογενούς ομάδας επειδή όλοι τελικά επιθυμούν την ελευθερία και νεωτερικούς θεσμούς. Έτσι, το «προοδευτικό» σώμα των διανοουμένων διαφωτιστών, σύμφωνα με το ενοποιητικό σχήμα, προετοιμάζει την Επανάσταση, την οργανώνει θεσμικά, ευτυχώς οι εκπρόσωποί τους νικούν στον εμφύλιο πόλεμο, οι ίδιοι αντιμάχονται τον δεσποτισμό του Καποδίστρια. Έχει και από άλλους ήδη υποστηριχθεί ότι έχει υποτιμηθεί ο ρόλος των πολιτικών και των «διανοουμένων» γενικά στο 1821, σε σύγκριση με το ρόλο των στρατιωτικών, και ότι χρειάζεται μια άλλη αντιμετώπιση του κορυφαίου από αυτούς, του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, που αντιμετωπίστηκε συνήθως ως ραδιούργος, όργανο των Αγγλων και γενικά ως ο κακός δαίμονας στον οποίο φορτώθηκαν όλα τα δεινά. Νομίζω ότι είναι θετικό που και εδώ θεωρείται ο Μαυροκορδάτος, αν και κάπως υπερβολικά, ως ο «πολιτικός στρατηγός της Επανάστασης», είναι όμως προβληματικό να τον θεωρούμε μαζί με τους άλλους «διαφωτιστές διανοούμενους» μια συμπαγή ομάδα, αντίστοιχη των προκρίτων και των οπλαρχηγών, που και αυτοί φυσικά δεν αποτελούν συμπαγείς ομάδες.

Η περιορισμένη εμβέλεια του σχήματος και το αναπόφευκτο αδιέξοδο φαίνονται, εκτός των άλλων, στα όσα λέγονται για την καποδιστριακή περίοδο. Εμφανίζεται μια ενιαία σχεδόν αντιπολιτευση διανοου-

μένων στην υπεράσπιση της κινδυνεύουσας ελληνικής «république», ενώ γνωρίζουμε τις μεγάλες διαφοροποιήσεις της, και ότι στο πλευρό τού πράγματι αυταρχικού Καποδίστρια υπήρξαν σημαντικοί διανοούμενοι, μερικοί μάλιστα από αυτούς, όπως ο Παναγιώτης Αναγνωστόπουλος, ήταν από τους σημαντικότερους Φιλικούς και, πέρα από άλλους λόγους, υποστήριξαν τον Κυβερνήτη γιατί ίσως διέβλεπαν στο έργο του μια κοινωνική διάσταση υπέρ των πολλών. Η εμφάνιση, επομένως του Καποδίστρια ως δικτάτορα και τυράννου, και της αντιπολίτευσης σύσσωμης να ασπάζεται τα άκρως συνταγματικά άρθρα της φημερίδας *Απόλλων*, θα συνιστούσε μια άγνοια για τις τότε πολύπλοκες πραγματικότητες. Και σ' αυτούς τους σχηματισμούς, ελλοχεύουν παρερμηνείες που ανατρέπουν το μοντέλο. Έτσι, ενώ λέγεται ότι το «Ηγεμονικό σύνταγμα» ψηφίστηκε, μετά τη δολοφονία του Καποδίστρια, στην Ε' Εθνοσυνέλευση (Δεκ. 1831 - Μάρτ. 1832), από τους «συνταγματικούς» για «να διασώσουν τα δημοκρατικά κεκτημένα», ξεχνιέται ότι στη συνέλευση αυτή είχαν επικρατήσει οι καποδιστριακοί και αυτοί, οι «συντηρητικοί», εψήφισαν το σύνταγμα αυτό, που προέβλεπε «ηγεμονία διαδοχική, συνταγματική και κοινοβουλευτική», για να εμποδίσουν τον εκλεγμένο ηγεμόνα να κυβερνήσει αυταρχικά. Και μόλις επικράτησαν οι συνταγματικοί στον εμφύλιο πόλεμο και οργάνωσαν τη δική τους Εθνοσυνέλευση (την Δ' κατά συνέχεια,

Ιούνιος-Αύγουστος 1832), κατάργησαν το ηγεμονικό σύνταγμα, ύστερα από επίμονο αίτημα των διπλωματικών αντιπροσώπων των τριών δυνάμεων που δεν συμφωνούσαν με τη προκαταβολική δέσμευση τού ήδη εκλεγθέντος Όθωνα, και πριν προλάβουν να ψηφίσουν το δικό τους σύνταγμα, τους διέλυσαν ομάδες ενόπλων. Και η αντίσταση στις εξελίξεις αυτές κορυφαίων «συνταγματικών» διανοουμένων δεν ήταν οι αναμενόμενες.

Επισήμανα κάποια προβλήματα που προκύπτουν από τις παραπάνω προτάσεις για μια «νέα» ερμηνεία του 1821. Θα μπορούσαν να επισημανθούν και άλλα, καθώς και παραλείψεις σημαντικών συμβολών που έχουν προηγηθεί και διατηρούν τη βαρύτητά τους. Θα πρέπει, ωστόσο, να μην υποτιμηθεί η προσπάθεια που καταβάλλεται. Ο Πέτρος Πιζάνιας είναι από τους λίγους πανεπιστημιακούς που διδάσκουν συστηματικά την Ελληνική Επανάσταση, διευθύνει ένα μεγάλο σχετικό ερευνητικό έργο, οργάνωσε ένα σημαντικό διεθνές συνέδριο και επιμένει να αναζητά νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις. Ας ελπίσουμε ότι οι επισημάνσεις που εδώ διατυπώθηκαν και όσες άλλες αναμένεται να γίνουν και από άλλους, θα συντελέσουν στην ευρύτερη και με τις απαιτούμενες προϋποθέσεις διερεύνηση πολλών εκκρεμών ζητημάτων για το σημαντικότερο γεγονός της νεοελληνικής ιστορίας.

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ

Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, *Αγροτικές εξεγέρσεις στην Παλιά Ελλάδα 1833-1881*, δεύτερη βελτιωμένη έκδοση, Αθήνα, Παπαζήσης, 2009, 516 σ.

Το βιβλίο της Καίτης Αρώνη-Τσίχλη *Αγροτικές εξεγέρσεις στην Παλιά Ελλάδα 1833-1881* που κυκλοφόρησε το 2009 δεν είναι μια νέα δουλειά. Είναι η δεύτερη, βελτιωμένη, έκδοση του έργου που εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1989. Ένας από

τους λόγους της παρούσας βιβλιοκρισίας είναι ότι το έργο αυτό δεν παρουσιάστηκε και δεν σχολιάστηκε την εποχή της πρώτης έκδοσης. Ένας δεύτερος λόγος είναι ότι από την πρώτη έκδοση μέχρι σήμερα η συγγραφέας έχει εκδώσει άλλα δύο βιβλία

με θέματα αγροτικής ιστορίας, τα οποία αποτελούν τη συνέχεια του προβληματισμού των αγροτικών εξεγέρσεων, δηλαδή τη διερεύνηση του αγροτικού ζητήματος και κινήματος στις επόμενες δεκαετίες. Το ένα είναι *Το Σταφιδικό Ζήτημα και οι Κοινωνικοί Αγώνες. Πελοπόννησος 1893-1905* και το δεύτερο *Αγροτικό Ζήτημα και Αγροτικό Κίνημα. Θεσσαλία 1881-1923*. Με την ερευνητική εμπειρία αυτών των δύο βιβλίων λοιπόν, η σ. επανέρχεται και επανεκδίδει το πρώτο, γεγονός το οποίο σημαίνει ότι η μεταγενέστερη έρευνά της δεν ανέτρεψε, αντίθετα επιβεβαίωσε, τα συμπεράσματα του πρώτου έργου, των αγροτικών εξεγέρσεων, που αποτελούν, όπως η ίδια η σ. λέει, την προϊστορία του αγροτικού κινήματος. Η δεύτερη έκδοση των αγροτικών εξεγέρσεων παρουσιάζεται βελτιωμένη ως προς τα μορφολογικά της χαρακτηριστικά (υποσημειώσεις, ενημέρωση βιβλιογραφίας, διόρθωση μορφολογικών στοιχείων του κυρίως κειμένου). Το κείμενο, ως προς την ανάπτυξη και επιχειρηματολογία του θέματος, παραμένει το ίδιο το αρχικό. Κατά συνέπεια, το έργο θα πρέπει να κριθεί όχι μόνο με τα ατομικά θεωρητικά και πραγματολογικά δεδομένα της σ. αλλά και με τα συλλογικά δεδομένα της έρευνας, αφού αντικατοπτρίζει την κατάσταση της ιστορικής έρευνας στην Ελλάδα στη δεκαετία του 1980.

Στο πρώτο μέρος του βιβλίου η σ. εξετάζει τις παραγωγικές δομές της χώρας αμέσως μετά την Επανάσταση και το καθεστώς ιδιοκτησίας για να δει ποιά ήταν η οικονομική βάση των αγροτικών στρωμάτων που συμμετείχαν στις αγροτικές εξεγέρσεις και αν αυτή η βάση σχετιζόταν ή όχι με το περιεχόμενο και τα αιτήματα των εξεγέρσεων.

Οι έργειες σχέσεις, όπως διαμορφώθηκαν μετά την Επανάσταση εξαιτίας της εθνικοποίησης μεγάλου μέρους της πρώην οθωμανικής γης ή και χάρη σ' αυτήν, εννόησαν τη μικρή οικογενειακή εκμετάλλευση και απέτρεψαν μια κοινωνική διαμάχη ανάμεσα σε γαιοκτήμονες και ακτή-

μονες γεωργούς. Το αίτημα της διανομής των εθνικών γαιών, όπως υποστηρίζει η Τσίχλη, ήταν αποδεκτό από όλους, ενώ η συζήτηση περιοριζόταν στον τρόπο με τον οποίο θα γινόταν η διανομή. Αντίθετα, η φορολογία της αγροτικής παραγωγής διατηρήθηκε επαχθής είτε ως ποσοστό φορολόγησης είτε ως τρόπος εισπραξης, κάτι που θα μπορούσε να αποτελέσει τη βάση για αγροτικά ξεσπάσματα.

Στο δεύτερο μέρος του βιβλίου η σ. προχωρεί στην εξέταση όλων των γνωστών αγροτικών εξεγέρσεων της περιόδου 1833-1843. Κοινή βάση των περισσότερων εξεγέρσεων ήταν η αντίθεση των τοπικών πληθυσμών στην επιβολή ή την εισπραξη των φόρων. Αυτή η βάση των «ξεσπασμάτων οργής», σύμφωνα με τη σ., ήταν και η μόνη αυθόρμητη εκδήλωση του αγροτικού κόσμου πριν αυτή αναμιχθεί με άλλα αιτήματα και υποκινηθεί από στόχους και σκοπιμότητες άλλων κοινωνικών ομάδων.

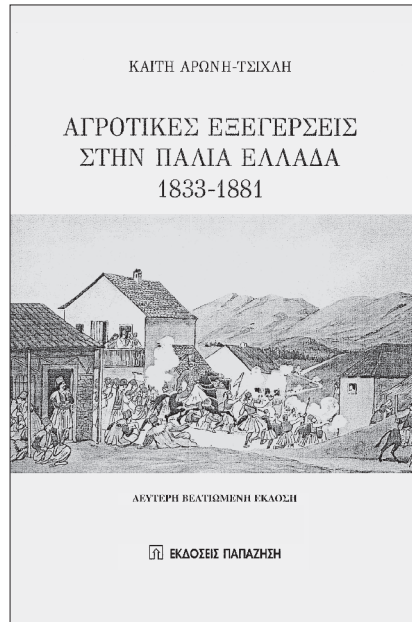
Έτσι, συχνά στις κινητοποιήσεις που ξεπερνούσαν τα όρια του «ξεσπάσματος μιας ημέρας» η αντίδραση στα φορολογικά μέτρα συνοδευόταν ή είχε ως βάση πολιτικές σκοπιμότητες και θρησκευτικές ή θρησκοληπτικές συμπεριφορές. Για παράδειγμα, στην εξέγερση της Μάνης το 1834 η επαπειλούμενη ιδιαίτερη κοινωνική οργάνωση της Μάνης, τα φορολογικά και εκκλησιαστικά μέτρα της κυβέρνησης και η πολιτική και θρησκευτική χρήση και των δύο είχαν ως αποτέλεσμα τη σφοδρή σύγκρουση της κεντρικής εξουσίας με μια περιφέρεια η οποία φαίνεται ότι κέρδισε για αρκετό χρονικό διάστημα να ενταχθεί στο συγκεντρωτικό κράτος με τους δικούς της όρους και χρόνους.

Η σ. αφού εξέτασε στο πρώτο μέρος του βιβλίου τις κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες μέσα στις οποίες διαδραματίστηκαν οι εξεγέρσεις της οθωμανικής περιόδου και στο δεύτερο μέρος τις ίδιες τις εξεγέρσεις, στο τρίτο μέρος προχωρεί στην ερμηνεία των εξεγέρσεων: αρχικά γίνεται προσέγγιση των νοοτροπιών του

αγροτικού κόσμου και της λαϊκής κουλτούρας. Η λαϊκή θρησκεία, σημαντικός τομέας της λαϊκής κουλτούρας στη μετεπαναστατική Ελλάδα, ενσωμάτωνε τόσο την αντίληψη μιας παγκόσμιας, αμετάβλητης τάξης πραγμάτων όσο και τη σύζευξη των θρησκευτικών αισθημάτων —ιδιαιτέρα της Ορθοδοξίας— με εκείνα της εθνικής υπόστασης και αυτογνωσίας. Άμεση συνέπεια αυτού του περιεχομένου της λαϊκής θρησκείας ήταν αφενός η προσκόλληση του αγροτικού κόσμου σε συστήματα κοινωνικών και πολιτικών σχέσεων που απειλούσαν ελάχιστα την καθεστηκυία τάξη πραγμάτων (διατήρηση τοπικών εξουσιών, οικογενειακών δεσμών, δυναμική παρουσία του κατώτερου κλήρου σε σχέσεις που ρύθμιζαν την καθημερινότητα των απλών ανθρώπων της υπαίθρου κ.λ.π.) και αφετέρου η ένταξη αυτού του κόσμου στο νέο συγκεντρωτικό κράτος και η εκμετάλλευση αυτού του τελευταίου για τη διατήρηση της καθεστηκυίας τάξης (ένταξη σε πολιτικά κόμματα, χρησιμοποίηση των εκλογών, θέση απέναντι στα ευρωπαϊκά κόμματα που θα υποστήριζαν καλύτερα την καθεστηκυία τάξη και ιδίως το ρωσικό κόμμα κ.λ.π.). Η βαρύτητα αυτής της λαϊκής θρησκείας και η δύναμή της να κινητοποιεί μεγάλες μάζες του αγροτικού πληθυσμού γίνεται εμφανής στην εξέταση των αγροτικών εξεγέρσεων όταν παρεισφύει σχεδόν πάντοτε σε αυτές είτε ως αιτία είτε ως αφορμή είτε ως μηχανισμός στήριξης της εξέγερσης.

Στη συνέχεια, η σ. εξετάζει τη δομή των εξεγέρσεων. Καταρχήν σε θεωρητικό επίπεδο, τις διαφορές ανάμεσα στην επανάσταση και την εξέγερση. Έπειτα, στο συγκεκριμένο παράδειγμα των εξεγέρσεων της οθωνικής περιόδου, αναζητά τη μορφολογία τους, τις επιδιώξεις, τα αίτια, τη θέση απέναντι στους θεσμούς, παλαιούς και νέους, την κοινωνική σύνθεση των εξεγερμένων. Βασικό αίτημα των περισσότερων εξεγέρσεων ήταν η διατήρηση των παραδοσιακών τρόπων διαχείρισης των οικονομικών και κοινωνικών

σχέσεων που βασιζόνταν σε τοπικούς και οικογενειακούς και προσωποποιημένους θεσμούς και κατά συνέπεια τάσσονταν ενάντια στην επιβολή ενός συγκεντρωτικού κράτους, χωρίς ωστόσο να καταφέρονται εναντίον του μονάρχη. Είναι σημαντικό ότι οι εξεγέρσεις αυτές του κόσμου της υπαίθρου δεν στρέφονταν ενάντια στην υπάρχουσα ταξική δομή και δεν έθιγαν το ζήτημα της διανομής των εθνικών γαιών

αλλά ζητήματα τρέχοντα, όπως τα φορολογικά μέτρα ή οιονεί «αταξικά» όπως τα θρησκευτικά ζητήματα, ή πολιτικά όπως οι κοινοβουλευτικοί θεσμοί. Γι' αυτό, το αποτέλεσμα αυτών των εξεγέρσεων δεν ήταν να δημιουργηθεί μια ομάδα πίεσης με ταξική βάση που θα προωθούσε αλλαγές στις έγχειες σχέσεις, αλλά η σταδιακή ένταξη των ηγετικών ομάδων στο πολιτικό σύστημα, μέσα από την εγκαθίδρυση θεσμών όπως ο κοινοβουλευτισμός. Το σύνταγμα, ως αίτημα, δεν ήταν στις προτεραιότητες των εξεγερμένων αλλά των υποκινητών των εξεγέρσεων, οι οποίοι συ-

νήθως ξεσήκωναν τον κόσμο της υπαίθρου με συνθήματα που ήταν πιο κοντά στην καθημερινότητά του, δηλαδή τρέχοντα οικονομικά και θρησκευτικά.

Ένα ενδιαφέρον σημείο στην ανάλυση αυτή είναι εκείνο της πρόσληψης διαφόρων εννοιών από τους εξεγερμένους χωρικούς. Η σ. διερευνά τα συνθήματα που χρησιμοποιούσαν οι χωρικοί στις εξεγέρσεις τους και διαπιστώνει ότι αυτοί προσάρμοζαν στη δική τους βιωμένη πραγματικότητα από το οθωμανικό παρελθόν παλιές και νέες έννοιες που σχετιζόνταν με τη διαδικασία συγκρότησης του κράτους. Την έννοια της ελευθερίας την ταύτιζαν με την κατάργηση των φόρων, την έννοια του συντάγματος με εκείνη της εξέγερσης και την έννοια του κρατικού μηχανισμού με την ατομική ιδιοκτησία.

Όπως επισημαίνει η σ., εκτός από την περίπτωση των «ξεσπασμάτων οργής» που ήταν αυθόρμητες εκρήξεις μιας μέρας, περιορισμένες τοπικά, ο λαός της υπαίθρου δεν εξεγείρονταν ποτέ ως σύνολο. Η πρωτοβουλία μιας εξέγερσης ανήκε κατά κανόνα σε άτομα των ηγετικών ομάδων. Αφού από την ανάλυση της μορφής και των αιτημάτων των εξεγέρσεων προκύπτει ότι η αιτία των εξεγέρσεων δεν ήταν η άνηση κατανομή πλούτου και ότι οι υποκινητές συνήθως ανήκαν στις ηγετικές τάξεις, η σ. καταλήγει στο συμπέρασμα ότι αιτία των εξεγέρσεων ήταν η άνηση κατοχή της πολιτικής εξουσίας και τα πλεονεκτήματα που αυτή συνεπαγόταν.

Στη συνέχεια η σ. εξετάζει τη σχέση εξεγέρσεων και ληστείας και υποστηρίζει ότι πρόκειται για δύο –τις πιο σημαντικές– μορφές κοινωνικής διαμαρτυρίας της εποχής αυτής. Ωστόσο, υπήρχαν σημαντικές διαφορές στη γεωγραφική κατανομή των δύο φαινομένων. Οι εξεγέρσεις ξεσπούσαν κυρίως στις περιοχές όπου είχε αναπτυχθεί ο αρματολικός θεσμός ή σε περιοχές που είχαν επιδείξει ένα συνεχές πνεύμα ανταρσίας και όχι στις περιοχές που είχαν γνωρίσει τη διαρκή παρουσία του κατακτητή ή στα τσιφλίκια. Στη Ρούμελη, σε

αντίθεση με την Πελοπόννησο, στις εξεγέρσεις συνέπρατταν και οι ληστές.

Η ανάλυση ολοκληρώνεται με μια τυπολογία των εξεγέρσεων: ποιοί εξεγείρονταν, ποιές ήταν οι αφορμές, ποιά τα αιτήματα, ποιά μορφή έπαιρνε η κινητοποίηση, ποιοί ήταν εκείνοι που δεν συμμετείχαν στις κινητοποιήσεις, ποιά ήταν η ταυτότητα των εξεγέρσεων. Σύμφωνα με αυτά τα κριτήρια, οι εξεγέρσεις της οθωμανικής περιόδου ταξινομούνται σε δύο βασικές κατηγορίες: εκείνες που στρέφονταν ενάντια στην επιβολή νέας τάξης πραγμάτων και εκείνες που σχετιζόνταν με τις εκλογές. Στην πρώτη κατηγορία, ειδικότερα, διακρίνονται οι εξεγέρσεις ενάντια στη φορολογία, οι εξεγέρσεις ενάντια στη νέα ρύθμιση των εκκλησιαστικών πραγμάτων και οι εξεγέρσεις ενάντια στα μέτρα που αφορούσαν στην ασφάλεια του καθεστώτος (στρατολογία, κατεδάφιση πύργων, οπλοφορία).

Οι εξεγερμένοι δεν επιδίωκαν μια επαναστατική αλλαγή στην υπάρχουσα κοινωνική δομή και στο σύστημα ιδιοκτησίας. Ήθελαν μόνο να βελτιώσουν τη θέση τους στις υφιστάμενες πολιτικοκοινωνικές δομές, ενώ ταυτόχρονα αντιδρούσαν στους νεωτερισμούς. Οι ευρύτερες λαϊκές μάζες και μεγάλο μέρος των ηγετικών ομάδων μοιράζονταν κοινές πολιτισμικές αξίες και θρησκευτικο-παραδοσιακές κοσμοθεωρίες. Η διαίρεση δεν υπήρχε στους κόλπους του κοινωνικού συνόλου αλλά προέκυπτε από αυτό το κοινωνικό σύνολο ως «αντίδραση στην προσπάθεια επιβολής μιας νέας τάξης πραγμάτων από μια ξενόφερτη ηγεσία και από μια ελίτ δυτικοποιημένων Ελλήνων που εργάζονταν σε αντίθεση με παραδοσιακές δομές και μακραίωνες κοινωνικές πρακτικές».

Οι εξεγέρσεις της οθωμανικής περιόδου μπορούν να θεωρηθούν ως η εκπονή μιας παλαιού τύπου αντίδρασης του κόσμου της υπαίθρου παρά ως το προανάκρουσμα αγροτικών κινητοποιήσεων αμφισβήτησης της υπάρχουσας κοινωνικής δομής. Ωστόσο το ιδιαίτερο γνώρισμα αυτών των

κινητοποιήσεων είναι ότι στην αντίδραση παλαιού τύπου ενάντια σε μια ανυπόφορη κατάσταση (φορολογικά βάρη, καταχρήσεις αρχόντων, κακές σοδειές, χιλιαστικές εξάρσεις κ.λ.π.) προστίθεται η διαπύλη του παλαιού με το νέο. Το νέο, στην προκειμένη περίπτωση, είναι η συγκρότηση του κράτους και οι οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές που αυτό συνεπάγεται.

Στο συμπέρασμα λοιπόν της συγγραφώς ότι οι εξεγέρσεις δεν συσχετίζονται με την άνιση κατανομή του πλούτου αλλά με τον τρόπο κατανομής της πολιτικής εξουσίας, θα πρόσθετα ότι μέσα από την πολιτική διαπραγμάτευση που χαρακτηρίζει τη σύγκρουση του παλαιού με το νέο γίνεται και επαναδιαπραγμάτευση των κοινωνικών σχέσεων. Διότι ο αγώνας για την πολιτική εξουσία ήταν στην πραγματικότητα ο αγώνας -σε ένα νέο πολιτικό πλαίσιο- για τον επαναπροσδιορισμό της κοινωνικής θέσης των προεπαναστατικών κοινωνικών ομάδων. Οι χωρικοί, όπως και εκείνοι που τους υποκινούσαν, ήθελαν να

διατηρήσουν την παλαιά τάξη πραγμάτων σε ένα πολιτικό περιβάλλον που είχε άρδην ανατραπεί, δηλαδή ήθελαν να διαπραγματευθούν την ένταξή τους στο νέο κρατικό πλαίσιο με τους καλύτερους δυνατούς όρους. Υπό αυτή την έννοια, οι εξεγέρσεις της οθωνικής περιόδου είναι στ' αλήθεια παλαιού τύπου αν τις δούμε ως αγροτικές εξεγέρσεις αλλά είναι νέου ή νεωτερικού τύπου αν τις δούμε ως πολιτικές κινητοποιήσεις για τους όρους ένταξης σε ένα νέο πλέγμα κοινωνικοπολιτικών σχέσεων. Στην τελευταία περίπτωση, ο πολιτικός χαρακτήρας δεν ανιχνεύεται στα αιτήματα των εξεγειρόμενων αλλά στο γεγονός ότι σχεδόν όλα τα κοινωνικά στρώματα, μέσα από ετερογενή ξεσπάσματα, διατυπώνουν έναν διαπραγματευτικό λόγο με την πολιτική εξουσία, η οποία ακριβώς αυτή την εποχή παίζει, περισσότερο από ποτέ, και-ριο ρόλο στη διαμόρφωση των κοινωνικών σχέσεων του νέου κράτους.

ΕΥΗ ΚΑΡΟΥΖΟΥ

Κώστας Λάμπας, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο Έλληνικής Νεολογίας Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς αρ. 39/Κέντρο Νεοελληνικών Έρευνών Ε.Ι.Ε., Αθήνα 2004, 739 σ.

Το βιβλίο, έπεξεργασμένη διδακτορική διατριβή, του Κώστα Λάμπρα αποτελεί την πρώτη συστηματική μελέτη για τὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν καὶ ἀνταποκρίνεται κατ' ἀρχὰς σὲ ἓνα αἴτημα, συνυφασμένο με τὴν ἀνανέωση τῶν ἱστορικῶν σπουδῶν στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὰ τελευταῖα σαράντα χρόνια, τὴν εἰς βάθος ἱστορικὴ μελέτη τῶν θεσμῶν τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι ὁ συγγραφέας ἀνήκει σὲ μιὰ γενιὰ ἱστορικῶν ποὺ διαμόρφωσαν τὴν ἐπιστημονικὴ τους ὄντοτητα μέσα ἀπὸ τὴν εὐρύτερη ἀμφισβήτηση —μιὰ ἔκφραση τῆς ἀποτέλεσε ἡ ἴδρυση τῆς Ἑταιρείας Μελέτης Νέου Ἑλληνισμοῦ— ποὺ προκάλεσαν οἱ ἀσφυκτικὲς πολιτικὲς καὶ πνευματικὲς

συνθήκες τῆς δικτατορίας. Προὐν πολὺ-χρονης ἔρευνας, ἡ ἐργασία αὐτὴ ἐκφράζει ἐπίσης τὴν ἀντίληψη πολλῶν ἱστορικῶν τῆς γενιᾶς του καὶ κάποιων ἄλλων παλαιότερων, οἱ ὁποῖοι ἀντιμετώπιζαν τὴ διδακτορικὴ διατριβὴ περισσότερο ὡς μιὰ μεγάλη καὶ ὠριμὴ ἐπιστημονικὰ μελέτη παρὰ ὡς ἐκπαιδευτικὸ στάδιο. Ὁ συγγραφέας, τέλος, δὲν κρύβει τίς ὀφειλὲς του στὸν Κ. Θ. Δημαρᾶ, ἡ ἐπιρροή τοῦ ὁποῖου σφράγισε τὴν πορεία πολλῶν ἱστορικῶν τῆς γενιᾶς του. Αὐτὸς πρῶτος, ἐξᾄλλου, ὅπως γράφει ὁ Λάμπας, «ἀνακάλυψε» καὶ ἐπέβαλε τὸ Πανεπιστήμιο ὡς ἀντικείμενο ἱστορικῆς μελέτης ἀναδεικνύοντας τὴ βαρύνουσα σημασία του στὴ διαμόρφωση τῆς

νεοελληνικής ιδεολογίας στον 19ο αιώνα» (σ. 12).

Θεσμός πολύπλευρος και θεμελιώδης για την οικοδόμηση και λειτουργία του νεοεπαγούς κράτους, το Πανεπιστήμιο, συνδέεται με την ιστορία του ελληνικού 19ου αιώνα στο σύνολό του, γεγονός που το έχει καταστήσει έλκυστικό έρευνητικό πεδίο. Η τάση αυτή ενισχύεται κατά τα τελευταία χρόνια και από τη δυνατότητα έκμετάλλευσης του υλικού του Ίστορικού Αρχείου του Πανεπιστημίου που θεσμοθετήθηκε ως φορέας το 1991, το οποίο προσφέρει πια –ελεύθερα κατά το μεγαλύτερο μέρος του– ψηφιοποιημένο, χάρη στα ευρωπαϊκά προγράμματα. Καθοριστικός για την προώθηση της έρευνας θεμάτων της εκπαίδευσης και της νεότητας υπήρξε επίσης ο ρόλος που διαδραμάτισε το Ίστορικό Αρχείο Έλληνικής Νεολαίας της Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς από το 1983, στο πλαίσιο των προγραμμάτων του οποίου έκπονήθηκε ένα τμήμα και της συγκεκριμένης έρευνας.

Το ελληνικό πανεπιστήμιο, όπως σημειώνει ο συγγραφέας, δεν αποτελεί άπλω έναν εκπαιδευτικό θεσμό, αλλά «σφραγίζεται από τα αίτήματα και τις ανάζητήσεις της εποχής», δηλαδή άφ' ενός το αίτημα για την οικοδόμηση ενός οργανωμένου κατά τα δυτικά πρότυπα κράτους και άφ' άλλου τις «ανάζητήσεις γύρω από την έθνική ταυτότητα και το μέλλον του ελληνισμού» (σ. 627). Η μελέτη επικεντρώνεται σε δύο κυρίως ζητήματα, το θεσμικό πλαίσιο και την όργάνωση των σπουδών, καθώς και στη συγκρότηση του φοιτητικού σώματος και την παρουσία των φοιτητών μέσα και έξω από το Πανεπιστήμιο: θέματα ουσιαδή και βασικά για την κατανόηση της λειτουργίας ενός εκπαιδευτικού ιδρύματος που αποτελούν προϋπόθεση για τη μελέτη άλλων, τα όποια δέν θίγει ο συγγραφέας, όπως είναι τα προγράμματα σπουδών, ή διδασκαλία των επί μέρους μαθημάτων, ή λειτουργία των σχολών, ή καλλιέργεια των έπιστημών στο πλαίσιο τους κ.ά.

Η έργασία διαθρώνεται σε τέσσερα μέρη. Το πρώτο αφιερώνεται στις διεργασίες που προηγήθηκαν της ίδρυσης του Πανεπιστημίου: την προϊστορία, τα διαδοχικά σχέδια για την όργάνωσή του, τη γενικότερη εκπαιδευτική πολιτική της περιόδου. Μέσα από την ανάλυση των συγκεκριμένων σχεδίων και προθέσεων, ανάδεικνύεται ή πολυπλοκότητα τόσο των αντικειμενικών συνθηκών (πολιτικές συγκυρίες, πρακτικές ανάγκες, έθνικές επιδιώξεις), όσο και των υποκειμενικών, καθώς ή έμπλοκη των προσώπων είναι καταλυτική.

Το δεύτερο μέρος ασχολείται με τη λειτουργία του Πανεπιστημίου ξεκινώντας από την ανάλυση του θεμελιώδους ιδεολογήματος που την διαπνέει: το Πανεπιστήμιο ήφειλε να αποτελέσει τον σύνδεσμο μεταξύ αρχαίας και σύγχρονης Ελλάδας, να μεταλαμπαδεύσει τα φώτα του ευρωπαϊκού πολιτισμού στην Άνατολή και να συντελέσει στην ενότητα του έλεύθερου και του άλυτρωτου ελληνισμού (σ. 123). Η διαπίστωση του Κ. Φρεαρίτη ότι προορισμός του Πανεπιστημίου ήταν «ο Έλληνισμός του έθνους» (σ. 124) υποδηλώνει το τεράστιο ιδεολογικό βάρος που έπωμίστηκε ένα εκπαιδευτικό ίδρυμα στη φάση της οικοδόμησης του έθνικού κράτους. Ο συγγραφέας μελετά έξονυχιστικά τις θεσμικές ρυθμίσεις που συμπλήρωσαν το βασικό σχέδιο κανονισμού, τις πανεπιστημιακές άρχές, την όργάνωση της διδασκαλίας, καθώς και την κοινοβουλευτική εκπροσώπηση του Πανεπιστημίου, φαινόμενο που δέν συνιστά ελληνική πρωτοτυπία.

Στο κεφάλαιο για τη συγκρότηση του διδακτικού προσωπικού, εκτός της ταυτότητας των καθηγητών, μελετά το ζήτημα της έκλογής, την ιεραρχία και τους μισθούς. Διερευνώνται οι άποκλίσεις από το γερμανικής προέλευσης κανονιστικό πλαίσιο (όπως συνέβη λ.χ. με τον θεσμό των διδάκτρων προς τους καθηγητές και τον θεσμό των ύφηγητών) και οι παρεμβάσεις της εκάστοτε πολιτικής εξουσίας τόσο στην έπιλογή των καθηγητών όσο

και στη διατήρηση της θέσης τους. Στο κεφάλαιο για την ίδρυση των σπουδών ως προς τους φοιτητές ο συγγραφέας διερευνά όλες τις πλευρές του θέματος, τις προϋποθέσεις έγγραφης, τόν θεσμό των άκροατών, τόν όποιο έκμεταλλεύτηκαν και ευρύτερα στρώματα του πληθυσμού, τούς στόχους και τόν περιεχόμενο των οδηγών σπουδών, τή φοίτηση (συχρότητα, κριτήρια επιλογής των παραδόσεων έκ μέρους των φοιτητών, τόν γενικότερο πρόβλημα της έλλειψης φοίτησης), τόν φιλελεύθερο μοντέλο σπουδών πού ακολουθούσε τόν γερμανικό πρότυπο, τόν πρόβλημα των συγγραμμάτων (κατά τή αντίληψη πολλών καθηγητών, τόν καθήκον της συγγραφής ήταν άσύμβατο μέ τήν ύποχρέωσή τους νά διδάσκουν), τόν ζήτημα των εξετάσεων και της άπονομής πτυχίων, τά εκπαιδευτικά τέλη, τόν καθεστώς των ύποτροφιών, καθώς και τόν ζήτημα της εισαγωγής γυναικών στό Πανεπιστήμιο πού ξεκινά τελικά τόν 1890.

Ένα κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες, μέ τις

όποιες έπιχειρήθηκε κατ' επανάληψιν καθ' όλη τή διάρκεια του αιώνα νά αναθεωρηθεί ή σχέση του Πανεπιστημίου μέ τόν κράτος, ή διάρθρωση των σχολών, τόν σύστημα σπουδών και οι εξετάσεις, μέ βασικό στόχο άφ' ενός τόν έκσυγχρονισμό και άφ' έτέρου τήν αύστηροποίηση του πλαισίου σπουδών, καθώς τόν φιλελεύθερο γερμανικό μοντέλο, χωρίς νά άπορρίπτεται, άρχισε νά άμφισβητείται ως προς τήν άποτελεσματικότητά του στην Ελλάδα.

Τόν τρίτο μέρος μέ τόν τίτλο (‘Η συγκρότηση του φοιτητικού σώματος’) —έρευνα πού είχε ένταχθεί στό πρώτα της στάδια στό έρευνητικά προγράμματα του ΙΑΕΝ— στηρίζεται στην έξονυχιστική έπεξεργασία των Μητρώων των φοιτητών πού άρχισε νά μελετά ο συγγραφέας στό ‘Ιστορικό Άρχείο του Πανεπιστημίου, άπό τόν 1981, όταν αυτό δεν είχε συγκροτηθεί ακόμη ως φορέας, και υπό αντίξοες συνθήκες. ‘Η προσοχή μέ τήν όποία άντλεί πληροφορίες και συνάγει συμπεράσματα άπό αυτά τά έν πολλοίς προβληματικά και όχι πλήρη δεδομένα, μπορεί νά χαρακτηριστεί ύποδειγματική για παρόμοιες μελέτες. Διερευνά λοιπόν τήν ταυτότητα των φοιτητών άπό κάθε άποψη: καταγωγή, διάκριση σέ ήμεδαπούς και άλλοδαπούς, γυμνασιακή προέλευση, ήλικία έγγραφης. ‘Ιδιαίτερο ένδιαφέρον παρουσιάζει τόν κεφάλαιο για τούς άλλοθενείς άπό τόν βαλκανικό χώρο, των όσων ή έθνική ταυτότητα είναι ακόμη άσαφής και υπό διαμόρφωσιν. ‘Εξετάζονται έπίσης ή κατανομή των φοιτητών κατά σχολές βάσει του τόπου καταγωγής και άλλων κριτηρίων, ή κοινωνική και οικονομική τους κατάσταση, ό χρόνος φοίτησης και τά ποσοστά ολοκλήρωσης των σπουδών, καθώς και τόν ζήτημα της λεγόμενης (‘ύπερεκπαίδευσης’) των ‘Ελλήνων’ ό πληθωρισμός των φοιτητών στις άνώτερες βαθμίδες πού συνδέεται κυρίως μέ τή μονομέρεια των σπουδών, τή έμφαση δηλαδή στην κλασική παιδεία, θά άρχισι νά μπαίνει στό στόχαστρο πολλών κριτικών κειμένων μετά τόν μέσα του αιώνα. ‘Ο συγ-

ΚΩΣΤΑΣ ΛΑΠΠΑΣ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΑΙ ΦΟΙΤΗΤΕΣ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ
ΚΑΤΑ ΤΟΝ 19ο ΑΙΩΝΑ

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΝΕΟΛΟΓΙΑΣ
ΓΕΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ ΝΕΑΣ ΓΕΝΙΑΣ

39

ΚΕΝΤΡΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ Ε.Ι.Ε.

ΑΘΗΝΑ 2004

γραφάας θεωρεί το θέμα ανοιχτό για νέες έρευνητικές προσεγγίσεις σε σύγκριση και με άλλες χώρες, έτσι ώστε να αναδειχθούν οι πραγματικές του διαστάσεις (σ. 629-630).

Το τέταρτο μέρος ασχολείται με τις συλλογικές δραστηριότητες των φοιτητών: τους συλλόγους, τις έφημερίδες, τις κινητοποιήσεις υπέρ ή κατά καθηγητών, τις συλλογικές αντιδράσεις σε μείζονα ευρωπαϊκά γεγονότα όπως ήταν οι εξεγέρσεις του 1848, καθώς και σε στιγμές έθνικων κρίσεων όπως ήταν οι Κριμαϊκές πόλεμος και η Κρητική επανάσταση του 1866-1869. Έξετάζεται επίσης η πολιτική δραστηριοποίηση που ανέπτυξαν οι φοιτητές στο πλαίσιο των αντιδυναστικών εκδηλώσεων παραμονές της έξωσης του Όθωνα, που ξεκίνησε από τα «Σκιαδικά», καθώς και συλλογικές πρωτοβουλίες που αρχίζουν να αναπτύσσονται ακριβώς αυτήν την περίοδο (προσπάθειες για τη δημιουργία φοιτητικής λέσχης και στη συνέχεια συλλόγου, έφημερίδες τις οποίες εξέδιδαν κυρίως φοιτητές), με επίκεντρο τους πολιτικούς προβληματισμούς που συνδέονται με τη δυναστική αλλαγή.

Μετά τη μεταπολίτευση του 1862 ο συγγραφέας διαπιστώνει μια έξαρση των κινητοποιήσεων: εκτός των ταρχών που στρέφονται εναντίον καθηγητών, μελετά τις προσπάθειες ανασύστασης της πανεπιστημιακής φάλαγγας ως πεδίου στρατιωτικής εκπαίδευσης των φοιτητών. Το συλλογικό πνεύμα κατά την περίοδο αυτή εκφράζεται με την ίδρυση φοιτητικής λέσχης και συλλόγων που έχουν μορφωτικό και επιστημονικό χαρακτήρα και επίκεντρο σε τελευταία ανάλυση τόν έθνικ φρονηματοισμό. Πρόκειται για συλλόγους όχι άμιγρης φοιτητικούς, αφού ουσιαστικά «κληθεμονούνται» από καθηγητές, γεγονός που αποτελεί κοινό τόπο στις ανάλογες συσσωματώσεις στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια. Ένδιαφέρον παρουσιάζουν οι κινητοποιήσεις της δεκαετίας του 1890 με περιεχόμενο άμιγρη θέματα του Πανεπιστημίου (συλλαλητήρια κατά της αύξησης

των εκπαιδευτικών τελών), καθώς και τα λεγόμενα «Γαλβανικά», ταρχές τις οποίες ο συγγραφέας έρμηνεύει —υπόθετώντας μια ανθρωπολογική προσέγγιση— ως αντίδραση των φοιτητών στην προσβολή της «τιμής και του γοήτρου» τους. Με άφορμη τη συλλογική τους έκφραση, επιχειρεί να άνηγεύσει το ήθικό πλαίσιο συμπεριφοράς του φοιτητή της έποχης (ή «πολιτολογία» λ.χ. θεωρείται άσύμβατη με την ιδιότητα του φοιτητή). Ό συγγραφέας, τέλος, έπισημαίνει τη συμμετοχή φοιτητών στο τέλος του αιώνα σε παικλάνυμους σοσιαλιστικούς όμιλους, καθώς οι σοσιαλιστικές ιδέες εισέρχονται πλέον στο προσκήνιο, αλλά έξω από το πανεπιστημιακό περιβάλλον, ένα θέμα ώστόσο που, όπως σημειώνει, περιμένει την έξο-νυχιστική διερεύνησή του.

Δύο παραρτήματα συμπληρώνουν τόν τόμο: ένας κατάλογος των καθηγητών, όπου σημειώνεται ό τόπος καταγωγής και τα έτη γεννήσεως και διορισμού, με την ένδειξη επίσης άν διετέλεσαν ύφηγητές, καθώς και κατάλογοι με τόν αριθμό των φοιτητών κατά δεκαετία, και κατά τόπο καταγωγής.

Άποτιμώντας τόν ιδεολογικό χαρακτήρα των φοιτητικών εκδηλώσεων ό συγγραφέας διαπιστώνει μια συντηρητική στροφή μετά το 1862: ενώ κατά την προηγούμενη περίοδο οι φοιτητές υπερασπίζονταν τις αρχές του όρθολογισμού στην έπιστήμη και της θρησκευτικής έλευθεροφροσύνης, όπως φάνηκε με τα Μανούσεια, στη διαμάχη Δ. Βερναρδάκη - Κ. Κόντου συντάχθηκαν με την πλευρά του Κόντου υπερασπιζόμενοι τόν γλωσσικό σχολαστικισμό του και κατάδίκασαν την κριτική στάση του Βερναρδάκη, ό όποιος άκόλουθώντας τα διδάγματα του διαφωτισμού πιστεύει στην έξέλιξη της έλληνικής γλώσσας και αντιμάχεται τόν αρχαϊσμό και τόν φορμαλισμό» (σ. 546). Έκτός της έπιρροής του γερμανικού προτύπου, σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση του φιλελεύθερου προσανατολισμού των πρώτων δεκαετιών του Πανεπιστημίου άποδίδει σε μια αδυναμική ομάδα καθηγητών δια-

μορφωμένων στο κλίμα του Διαφωτισμού», ή όποια «συνέβαλε στο να δημιουργηθεί ένα ανάλογο κλίμα και στον φοιτητικό χώρο» (σ. 632). Όπως υποδηλώνει ο τίτλος του δεύτερου μέρους του κεφαλαίου, «στην τροχιά του εθνικισμού», ο συγγραφέας συνδέει την αλλαγή στους ιδεολογικούς προσανατολισμούς των φοιτητών κυρίως με την εμφραση στα έθνικα ζητήματα και την έμμονη στον αρχαϊσμό, έπιβεβαιώνοντας, και στην περίπτωση του σημαντικότερου εκπαιδευτικού θεσμού του 19ου αιώνα, το γνωστό έρμηνευτικό σχήμα του Κ. Θ. Δημαρχά. Η «άμυχανία» ώστόσο που προκαλεί ή συχνά άντιφατική και δυσερμήνευτη συμπεριφορά προσωπικοτήτων, όπως ο Ν. Σαρίπολος, ο Δ. Βερναρδάκης ή ο Γ. Μιστριώτης, υποδεικνύει τὰ κενὰ τῆς έρευνας και τις άδυναμίες του σχήματος, καθώς δέν διαθέτουμε άκόμη συστηματικές σύγχρονες βιογραφικές μελέτες για τὰ συγκεκριμένα πρόσωπα και όχι μόνο γι αυτά. Οι λόγιοι που ένεπλάκυσαν στη λειτουργία του Πανεπιστημίου συνιστούν ο καθένας ένα ιδιαίτερο κεφάλαιο τῆς ιστορίας τῆς περιόδου: αυτόχθονες ή έτερόχθονες, με συμμετοχή ή όχι στην έπαναστατική διαδικασία, ο καθένας έχει μια προϊστορία, σπουδές σε κάποια ευρωπαϊκή χώρα, τις πεποιθήσεις και τις προσδοκίες του από τὸ νεότευκτο κράτος, μια πολύπλευρη δραστηριότητα, καθώς και άλλες ιδιότητες παράλληλες με αυτήν του καθηγητή.

Η πολυπλοκότητα των παραγόντων που προσδιορίζουν την ιστορία του ελληνικού 19ου αιώνα, οι διαρκείς μεταλλαγές και προσαρμογές που έπιβάλλει ή διαφοροποίηση των συνθηκών κατά την οικόδομηση του κράτους, τὸ διαφορετικό πλαίσιο μέσα στο οποίο δρουν κάθε φορά τὰ ήγετικά πρόσωπα τῆς λογιοσύνης, κατασκευάζονται οι ίδιοι ή άπλως υπηρετώντας τους υπό διαμόρφωση θεσμούς, οι προσωπικές και επαγγελματικές άντιπαλότητες, οι κύκλοι συμφέροντων που διαμορφώνονται κάθε φορά, ή διαπλοκή με την πολιτική, έπηρεάζουν τις έκφραζόμενες άντιλήψεις,

στάσεις και συμπεριφορές. Κάποιες «ανάκλουθες» λ.χ. συμπεριφορές «των έπιγόνων του διαφωτισμού» περιμένουν την έρμηνεία τους: ο «διαφωτιστής» και θρησκευτικά φιλελεύθερος Κουμανούδης άδιαφορεί πλήρως για τις έπιθέσεις που δέχεται ο Μανούσης και συμεριζεται την άπέχθεια προς τὸν «κοσμοπολιτισμό» με πολλούς τῆς γενιάς του, στους όποιους συγκαταλέγεται και ο Παπαρρηγόπουλος, ενώ ο θεωρούμενος ως «ήγέτης» τῆς ομάδας, Κ. Άσώπιος, άπέχει, άκριβδς όπως και ο Παπαρρηγόπουλος, από την Άρχαιολογική Έταιρεία, ένα φορέα που κατά τὸν Δημαρχά «κρατούσε στην έπιφάνεια τὸ πνεύμα του διαφωτισμού» (*Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Άθήνα 1982, σ. 348) και τὸν όποιο σφράγισε με την παρουσία του ο Κουμανούδης.

Έξακολουθεί έξάλλου να παραμένει άσπφής ο προσδιορισμός του φιλελευθερισμού στο πλαίσιο του ελληνικού 19ου αιώνα σε συνάρτηση με τις έθνικές επιδιώξεις. Ο συμετέχων στον άντιδυναστικό άγώνα του 1860-1862 έχει λιγότερες προσδοκίες από τὸν άντίπαλό του για την επέκταση του ελληνικού κράτους; Με ποιους όρους πραγματοποιείται ή μετάβαση από τὸν «διαφωτιστικό» λόγο των κλασικιστών του πρώτου ήμίσεος του αιώνα, που άντιστέκονται στην παπαρρηγοπούλεια ένσωμάτωση του Βυζαντίου στην ελληνική συνέχεια, προς τὸν «συντηρητικό» αρχαϊστικό λόγο του τέλους του; Η έξαντλητική διαπραγματέυση του Λάππα άσφαλως συνεισφέρει στον σχετικό προβληματισμό και παρέχει τῆ δυνατότητα έλέγχου των δεδομένων έρμηνευτικών σχημάτων.

Η μελέτη —στην όποια ύπεισέρχονται σύγχρονα έρωτήματα συνδεδεμένα με τους προβληματισμούς τῆς γενιάς του συγγραφέα (ή χρήση του όρου «κύκλος» π.χ.)— έχει θεμελιωθεί γερά πάνω σε ένα πλούσιο και σχολαστικά συγκεντρωμένο και έπεξεργασμένο πραγματολογικό ύλικό, έκδεδομένο και άνέκδοτο· εκτός του Ιστορικού Άρχείου του Πανεπιστημίου, έχει συμβουλευθεί τὸ ταξινομημένο

ύλικό του Υπουργείου Παιδείας στα ΓΑΚ, ιδιωτικά αρχεία, το νομοθετικό πλαίσιο, απομνημονεύματα, ακόμη και λογοτεχνικά κείμενα, ενώ έχει εκμεταλλευθεί στο έπακρο το πλούσιο υλικό που παρέχει ο τύπος και γενικά οι περιοδικές εκδόσεις της εποχής. Διαθέτοντας επιπλέον το πλεονέκτημα της μακρᾶς ἐνασχόλησης με τὴν ἱστορία τῆς παιδείας τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου, εἶναι σὲ θέση νὰ διακρίνει συνέχειες καὶ τομῆς. Οἱ πληροφορίες ποὺ συγκεντρώνονται σὲ πολλὲς ὑποσημειώσεις, καθὼς καὶ ὀλόκληρα κεφάλαια, ὅπως τὰ ἀναφερόμενα στὰ Μανούσια, στὶς διαμαρτυρίες κατὰ τοῦ Φρ. Πυλαρινοῦ, στὴ φοιτητικὴ φάλαγγα κ.ἄ., συνιστοῦν καθεαυτὰ πολὺτιμες πλήρεις ἐρευνες γιὰ πρόσωπα καὶ πράγματα.

Διατηρώντας μιὰ ἰσορροπία ἀνάμεσα στὴν ἀναλυτικὴ περιγραφή καὶ τὴν ἐρμηνεία, καὶ λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν κατὰ τὸ δυνατόν τὶς εὐρωπαϊκὲς ἀντιστοιχίες, ὁ συγγραφέας προσφέρει ἕνα καλὰ στοιχειοθετημένο καὶ ἐπεξεργασμένο ἱστορικὸ πλαίσιο ποὺ μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει τὴν ἀσφαλῆ βάση γιὰ τὴ διερεύνηση ἄλλων θεμάτων. Ἡ ἀσάφεια λ.χ. ποὺ χαρακτηρίζει τὸ περιεχόμενο καὶ τὴ λειτουργία τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς – παραγωγὸς καθηγητῶν γιὰ τὴ μέση ἐκπαίδευση ἢ ἐπιστημόνων φιλολόγων; – ἀποτελεῖ ἕνα ἀπὸ αὐτά. Οἱ μεταρρυθμιστικὲς προσπάθειες ἀντανάκωσιν μετὰξὺ ἄλλων τὴν «ἀταξία» στὴ λειτουργία τοῦ ἰδρύματος καὶ τὴν ἀναποτελεσματικότητά τοῦ φιλελεύθερου προτύπου ὡς πρὸς τὴν ἐπιστημονικὴ συγκρότηση τῶν φιλολόγων, παρὰ τὴν παρουσία ἐπαρκῶν καθηγητῶν τῆς Φιλολογίας καὶ παρὰ τὴν τεράστια ἰδεολογικὴ ἐπένδυση ποὺ εἶχε γίνῃ στὸ ἀντικείμενο, ἴσως, ἀκριβῶς ἐξ αἰτίας αὐτῆς. Ἔτσι δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι οἱ καθηγητῆς τῆς δευτέρας γενιᾶς συνέχισαν τὶς σπουδὲς τους κυρίως στὴ Γερμανία καὶ μάλιστα μετὰ τὴν προτροπὴ τῶν ἰδίων τῶν καθηγητῶν τους, οἱ ὅποιοι ἀναγνώριζαν τὴν ἀδυναμία τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς νὰ ἐπιτελέσει τὴν ἐπιστημονικὴ τῆς

ἀποστολὴ στὸ ἀκέραιο. Χωρὶς νὰ διολισθαίνει σὲ εὐκόλες, κοινωνιολογικοῦ τύπου γενικεύσεις, ὁ συγγραφέας δὲν ἀποφεύγει τὶς ἐρμηνευτικὲς διαπιστώσεις, συνεκτιμώντας κάθε φορά ὅλες τὶς παραμέτρους ἐνὸς ζητήματος, πάντα ὡστόσο σὲ διάλογο μετὰ τὰ πραγματολογικὰ δεδομένα. Ἡ προσοχὴ καὶ ἡ ἐπιφυλακτικότητα μετὰ τὴν ὁποία πραγματοποιεῖται αὐτὴ ἡ σύζευξη ἀναδεικνύει τὶς δυσκολίες τῆς ἑλληνικῆς ἱστορικῆς ἐρευνας, τὰ κενὰ στὸ ἐπίπεδο τῆς ὑποδομῆς ποὺ ἀναγκάζεται νὰ καλύψει ὁ ἐρευνητῆς, ὁ ὅποιος συχνὰ διεξάγει πρωτογενὴ ἐρευνα γιὰ ζητήματα ποὺ δὲν ἐμπίπτουν στὸ κυρίως ἀντικείμενό του.

Ἔτσι, καλύπτοντας ἡ ἴδια ἕνα κενό, ἡ μελέτη τοῦ Λάππα μᾶς ὑπενθυμίζει γενικὰ τὶς ὑστερήσεις τῆς ἐρευνας τοῦ ἑλληνικοῦ 19ου αἰώνα ποὺ ἔπαψε νὰ συγκινεῖ ἰδιαίτερα, πρὶν «προλάβει» νὰ συγκροτήσει ἕνα ἐπαρκὲς σῶμα ἱστορικῆς γνώσης. Μᾶς ὑπενθυμίζει ἐπίσης τὰ προβλήματα γενικὰ τῆς ὑποδομῆς καὶ τῶν ἐργόμενων «ἐργαλείων» τῆς ἱστορικῆς ἐρευνας. Ἄνοιχτὴ –ἐκ τῶν πραγμάτων, καθὼς ἐγχώριες ἱστορικὲς σπουδὲς ἄργησαν νὰ συγκροτηθοῦν– καὶ ἐκλεκτικιστικὴ ὡς πρὸς τὰ ἐκάστοτε θεωρητικὰ ρεύματα, ἡ ἑλληνικὴ ἱστορικὴ ἐρευνα ὑπῆρξε ἰδιαίτερα ἐπιρρεπὴς κατὰ τὴν περίοδο τῆς Μεταπολίτευσης σὲ αὐτά, μέσα στὸ πλαίσιο τῆς εὐρύτερης ἀμφισβήτησης μετὰ τὴ δικτατορία. Παρὰ τὴν ἀναμφισβήτητὴ ἄνθηση καὶ ἀνανέωση τῶν ἱστορικῶν σπουδῶν, ἡ σπουδὴ γιὰ τὴν ἐνωμάτωση νέων πεδίων καὶ μεθόδων εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀπαξίωση ἐν μέρει τῶν παλαιῶν, καθὼς ὑποτιμήθηκαν καὶ συχνὰ ἀγνοήθηκαν βασικὲς ἐκκρεμότητες τόσο ὡς πρὸς τὴν ὑποδομὴ τῆς ὅσο καὶ ὡς πρὸς ἀδιερεύνητα ἀκόμη κατὰ τὸν «παραδοσιακὸ» τρόπο θέματα. Ἡ ἰδιαίτερη ἐμφαση ἐξἄλλου ποὺ σὲ πολλὲς περιπτώσεις δόθηκε στὴν ἐρμηνεία μετὰ τὴν ἐπιφανῆ παράλληλα ἀπορρόφησε πολλὴ ἐρευνητικὴ ἐνέργεια, ἕνα μέρος τῆς ὁποίας θὰ μπορούσε νὰ ἀφιερωθεῖ περισσότερο στὴ διερεύνηση ἄγνωστων ἢ ἀνεπαρκῶς γνωστῶν πτυ-

χών της ελληνικής ιστορίας. Η εξέλιξη της ιστορικής επιστήμης διεθνώς και η διεύρυνση των πεδίων και των μεθόδων της μπορούν να συνυπάρξουν με την παραδοσιακή και σχολαστική», όπως συχνά χαρακτηρίζεται, άρχαιακή έργασια. Παρά τη δυνατότητα, τέλος, πρόσβασης σε ψηφιοποιημένο υλικό που διευκολύνει

πιά αφάνταστα τον έρευντή, εξακολουθεί να ύφίσταται το τεράστιο πρόβλημα της διάσωσης και ταξινόμησης των αρχαιακών πηγών, χωρίς τις όποιες αναίρεται τελικά ή ίδια ή ύβριση της επιστήμης της 'Ιστορίας.

ΣΟΦΙΑ ΜΑΤΘΑΙΟΥ

Βαγγέλης Δ. Καραμανωλάκης, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και η διδασκαλία της Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1932)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολογίας Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς αρ. 42/Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., Αθήνα 2006, 546 σ.

Το βιβλίο του Βαγγέλη Καραμανωλάκη, που παρουσιάζεται εδώ, εντάσσεται στο πλαίσιο ενός ιστορικού προβληματισμού γύρω από το Πανεπιστήμιο Αθηνών ως εκπαιδευτικό θεσμό αλλά και ως έργοστηριο παραγωγής επιστήμης και ιδεολογίας. Ένός προβληματισμού που όφειλε πολλά στις πρόωμες ριζοτόμες ανάζητησεις του Κ. Θ. Δημαρχά, καθώς και στο 'Ιστορικό Αρχείο 'Ελληνικής Νεολογίας. Τό τελευταίο με τὰ έρευνητικά του προγράμματα για την ιστορία του Πανεπιστημίου, ένταξημένα στο ευρύ πλαίσιο της ιστορίας της νεολογίας, με τό Διεθνές Συνέδριο «Πανεπιστήμιο: 'Ιδεολογία και Παιδεία», που όργανωσε τό 1987 σέ συνεργασία με την 'Εταιρεία Μελέτης Νέου 'Ελληνισμού, και με τὰ σχετικά δημοσιεύματά του συνέβαλε άποφασιστικά στην ανανέωση των μεθόδων προσέγγισης της ιστορίας του Πανεπιστημίου και στη διεύρυνση της θεματικής της. Άρωγός στις σχετικές προσπάθειες στάθηκε τό 'Ιστορικό Αρχείο του Πανεπιστημίου Αθηνών, που ιδρύθηκε τό 1991, άνοίγοντας φιλόξενα τις πύλες του στους έρευνητές της ιστορίας του ιδρύματος.

Προϊόν και ώριμος καρπός των παραπάνω ανάζητησεων, τό βιβλίο του Βαγγέλη Καραμανωλάκη πραγματεύεται ένα μεζον θέμα, τη συμβολή του Πανεπιστημίου Αθηνών στη συγκρότηση της ιστορικής

επιστήμης στην Ελλάδα. Τὰ χρονικά όρια της μελέτης είναι τό 1837, έτος ίδρυσης του Πανεπιστημίου, και τό 1932, όταν με τη μεταρρύθμιση του Κανονισμού του διαμορφώνεται μιὰ νέα κατάσταση στην όργάνωση και τόν προσανατολισμό των ιστορικών σπουδών στο Πανεπιστήμιο.

Η μελέτη του θέματος γίνεται με βάση ένα εξαιρετικά πλούσιο αρχαιακό και έντυπο υλικό: αρχεία καθηγητών, μεγάλες σειρές από τό 'Ιστορικό Αρχείο του Πανεπιστημίου Αθηνών, νομοθετικά κείμενα, όδηγοί σπουδών, πρυτανικοί λόγοι, έργογραφία των καθηγητών και όφηγητών της ιστορίας, καθώς και μιὰ έκτενης ελληνική και ξενόγλωσση βιβλιογραφία. Άξιοποιώντας μεθοδικά τό υλικό αυτό, ό Β. Καραμανωλάκης μάς δίνει με λεπτές αναλύσεις μιὰ σφαιρική εικόνα της παρουσίας της ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Μιὰ γενική διαπίστωση, και άρετή συγχρόνως του βιβλίου, είναι ότι η ιστορία εξέτάζεται όχι σαν ένα γνωστικό πεδίο άποκομμένο από τόν χώρο παραγωγής του, τό Πανεπιστήμιο, αλλά σέ συνάρτηση με αυτό: με την παρουσία και την άπήχησή του στην ελληνική κοινωνία, τις ένδοπανεπιστημιακές αντιθέσεις, τις σχέσεις του με τό κράτος και την πολιτική. Με τόν τρόπο αυτό τό έρευνώμενο άντι-

κείμενο ἐντάσσεται ὀργανικὰ στὸ κλίμα τοῦ ἰδρύματος καὶ τὶς μεταβαλλόμενες ἐσωτερικὲς συνθῆκες. Παράλληλα, ἡ μελέτη τῆς ἱστορίας στὸ Πανεπιστήμιο βρίσκειται σὲ συνεχή διάλογο ἀφενὸς μὲ τὰ ἑλληνικὰ ἰδεολογικὰ προτάγματα καὶ τὶς πολιτικὲς συγκυρίες τῆς ἐποχῆς καὶ ἀφετέρου μὲ τὰ ρεύματα τῆς σύγχρονης εὐρωπαϊκῆς ἱστοριογραφίας.

ΒΑΓΓΕΛΗΣ Δ. ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΑΚΗΣ

Η ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ
ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ
ΚΑΙ Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΣΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
(1837-1932)

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΝΕΟΛΟΓΙΑΣ
ΓΕΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ ΝΕΑΣ ΓΕΝΙΑΣ

42
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ Ε.Ι.Ε.
ΑΘΗΝΑ 2006

Ἡ συνεισφορά τοῦ βιβλίου στὸ ἐπίπεδο αὐτὸ εἶναι σημαντικὴ. Ὁ συγγραφέας, ἐξετάζοντας τὴν ἱστοριογραφικὴ παραγωγὴ τοῦ διδακτικοῦ προσωπικοῦ τοῦ Πανεπιστημίου (σημειώνω ὅτι στὴν περίοδο 1837-1932 δίδαξαν ἱστορία 14 καθηγητὲς καὶ 3 ὑφηγητὲς), ἐπιχειρεῖ νὰ προσδιορίσει τὶς κυρίαρχες ἱστοριογραφικὲς ἀντιλήψεις ποὺ ἀποτυπώνονται στὰ βιβλία καὶ τὶς παραδόσεις τους καὶ συνακόλουθα τὶς ἐπιρροὲς ποὺ δέχθηκαν ἀπὸ τὴ δυτικοευρωπαϊκὴ ἱστοριογραφία. Αὐτὸ τὸν ὑποχρεώνει νὰ ἀναζητήσει τὰ ἀκαδημαϊκὰ περιβάλλοντα μέσα στὰ ὅποια διαμορφώθηκαν: τὰ ξένα πανεπιστήμια ὅπου ἔκαναν τὶς σπουδὲς

τους, τοὺς καθηγητὲς καὶ τὰ μαθήματα ποὺ παρακολούθησαν, τὰ ἱστοριογραφικὰ ρεύματα ποὺ ἐπηρεάσαν τὴ σκέψη τους. Ἡ ἐργασία αὐτή, καθόλου εὐκόλη λόγω τῶν ἀνεπαρκειῶν τοῦ προσφερόμενου ὑλικοῦ, ἐπιτρῆπει στὸν συγγραφέα νὰ ἐπισημάνει κοινὸς τόπους καὶ ἐπιδράσεις καὶ παράλληλα νὰ μελετήσει τὸν τρόπο μεταφορᾶς τῶν δυτικῶν προτύπων στὴν Ἑλλάδα, τὴν ὑποδοχὴ καὶ τὴ χρῆση τους.

Οἱ εὐρωπαϊκὲς ἐπιρροές, μὲ κυρίαρχη τὴ γερμανικὴ, εἶναι φανερὲς σὲ πολλὰ ἐπίπεδα: γιὰ παράδειγμα, στὴν περιοδολόγησι τῆς παγκόσμιας ἱστορίας, στὴν ἐνασχόληση μὲ τὴν ἱστορία τοῦ Μεσαίωνα, στὴν ἀποκατάστασι τῆς συνέχειας τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα στοὺς Μακεδόνες καὶ στὸν χριστιανισμό, τὴν ὅποια εἶχε ἐπιχειρήσει ὁ γερμανὸς ἱστορικὸς Ντρόϋζεν (J. G. Droysen). Οἱ σχετικὲς ἀπόψεις ἐνσωματώνονται κάποιαι στιγμὴ καὶ στὴν ἑλληνικὴ ἱστοριογραφία καὶ γίνονται κοινὸι τόποι.

Ἄς σημειωθεῖ ἐπίσης ὅτι ἡ Πολιτειογραφία ποὺ διδάσκει ὁ Θεόδωρος Μανούσης στὰ πρῶτα χρόνια λειτουργίας τοῦ Πανεπιστημίου εἶναι ἓνα μάθημα ποὺ εἶχε παρακολουθήσει στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Γκέττινγκεν· εἶναι ἐνδιαφέρον μάλιστα ὅτι μεταφέρει στὰ ἑλληνικὰ καὶ τὴν ἀντίστοιχη γερμανικὴ ὀνομασία τοῦ μαθήματος (Staatistik). Οἱ γερμανικὲς ἐπιρροές εἶναι ἐμφανεῖς καὶ στὸ μάθημα τῆς γενικῆς ἱστορίας ποὺ διδάσκει ἐπίσης ὁ Μανούσης στὸ Πανεπιστήμιο. Ἔτσι, ὁ τρόπος μὲ τὸν ὅποιο ἀντιλαμβάνεται τὴ θέση τῶν ἐθνῶν στὸ πλαίσιο τῆς παγκόσμιας ἱστορίας καὶ ἡ φιλοσοφικὴ θεώρησι τῆς ἐξέλιξι τῆς ἱστορίας, ποὺ ἀντλεῖ ἀπὸ τὸν Χέρντερ (J. G. Herder), κάνουν φανερὴ τὴ σχέση τοῦ μαθήματός του μὲ κυρίαρχα ρεύματα τῆς γερμανικῆς ἱστοριογραφικῆς καὶ φιλοσοφικῆς παράδοσις.

Ὁ διάλογος μὲ τοὺς εὐρωπαίους ἱστορικούς, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Β. Καραμανωλάκης, ὑπῆρξε συνεχῆς καὶ ἀδιάλειπτος, χωρὶς αὐτὸ ὅμως νὰ ἀποκλείει καὶ τὴν κριτικὴ, στὸ βαθμὸ ποὺ οἱ ἀπόψεις τους

έρχονταν σε αντίθεση με τὰ ἀναδυόμενα ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα ἑλληνικά ἔθνικα προτάγματα, ὅπως ἦταν, γιὰ παράδειγμα, τὸ κρίσιμο ζήτημα τῆς ἀποκατάστασης τοῦ Βυζαντίου. Ἄν ὡς τὰ μέσα περίπου τοῦ 19ου αἰώνα ἀποτελοῦσε σχεδὸν κοινὸ τόπο καὶ γιὰ τὴν ἑλληνικὴ λογιόσυνη ὅτι τὸ Βυζάντιο ἦταν μιὰ ἐποχὴ δεσποτισμοῦ καὶ παρακμῆς τοῦ ἑλληνισμοῦ, στὰ χρόνια ποὺ ἀκολουθοῦν οἱ ἀντιλήψεις ἀλλάζουν. Οἱ ἀναζητήσεις γύρω ἀπὸ τὴν ἐνότητα τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὡς τὴ σύγχρονη ἐποχὴ ἐπέβαλλαν τὴν ἐνσωμάτωση τοῦ Βυζαντίου στὴν ἐθνικὴ ὁλομέλεια καὶ συγχρόνως τὴν ἀνάδειξη τῶν στοιχείων ἐκείνων ποὺ ἐπιβεβαίωσαν τοὺς δεσμούς του μετὰ τὸ σύγχρονο ἑλληνικὸ κράτος: κοινὴ θρησκεία ἀλλὰ καὶ πολιτεύμα.

Πρωταγωνιστικὸ ρόλο στὶς νέες αὐτὲς ἀναζητήσεις παίζει, βέβαια, ὁ Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος, στὸν ὁποῖο ὁ Β. Καραμανωλάκης ἀφιερώνει ἕνα μεγάλο κεφάλαιο, διαγράφοντας τὶς κατευθύνσεις τοῦ συγγραφικοῦ ἔργου καὶ τῆς διδασκαλίας του, ἀλλὰ καὶ τὶς ἀντιδράσεις ποὺ προκάλεσαν οἱ ἀπόψεις του. Μετὰ τὸν Παπαρρηγόπουλο, ὅπως εὐστοχα σημειώνει, περνᾶμε σὲ μιὰ ἱστορία ποὺ ἐπιβάλλει τὴν ἰδέα τῆς ἀδιάσπαστης συνέχειας τοῦ ἑλληνισμοῦ, μετὰ βασικὸ στόχο νὰ ὑπηρετήσῃ τὴν ἐθνικὴ πολιτικὴ τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους καὶ νὰ διαμορφώσῃ τὴν ἐθνικὴ συνείδηση τῶν Νεοελλήνων. Μιὰ ἱστορία κριτικὴ ἀπέναντι στὴ δυτικὴ ἱστοριογραφία, στὸν βαθμὸ ποὺ ἡ τελευταία δὲν ἐξυπηρετεῖ τὶς ἑλληνικὲς ἀνάγκες, ρητορικὴ στὸ ὕψος καὶ διδακτικὴ στὶς προθέσεις της, ποὺ ἀνταποκρινόταν στὰ αἰτούμενα τῶν καιρῶν.

Ἄν τὸ σχῆμα τοῦ Παπαρρηγόπουλου σφραγίζει μετὰ τὸν δυναμισμὸ του τὴν ἐξέλιξη τῆς ἀκαδημαϊκῆς καὶ γενικότερα τῆς ἑλληνικῆς ἱστοριογραφίας, τὰ πράγματα δὲν σταματοῦν βέβαια ἐκεῖ, ὅπως δὲν σταματᾶ καὶ ὁ διάλογος μετὰ τὴ δυτικὴ ἱστοριογραφία. Τὸ γενικότερο αἶτημα τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 19ου

αἰώνα ἐπιφέρει σημαντικὲς ἀλλαγές καὶ στὸ πεδίο τῶν ἱστορικῶν σπουδῶν. Ἐτσι ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1880 εἰσάγεται ἕνα θετικὸ πνεῦμα στὴ σπουδὴ τῆς ἱστορίας μετὰ πρωταγωνιστὴ τὸν Σπυρίδωνα Λάμπερο. Καταλύτης στὶς ἐξελίξεις αὐτὲς εἶναι τὸ Ἱστορικὸ Φροντιστήριον, ποὺ δημιουργεῖται στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολή, μετὰ βάση γερμανικὰ καὶ γαλλικὰ πρότυπα, ὅπου οἱ φοιτητὲς ἀσχοῦνται στὴν ἐκδοσὴ ἱστορικῶν πηγῶν, στὴν ἐπιγραφικὴ, τὴν παλαιογραφία, τὴ νομισματικὴ κλπ. Μέσα ἀπὸ τὸν θεσμὸ αὐτὸ ἐπιχειρεῖται μιὰ μεγάλη τομὴ στὸ μάθημα τῆς ἱστορίας: τὸ κέντρο βάρους μετατίθεται ἀπὸ τὴν πανεπιστημιακὴ ρητορεία στὴν προετοιμασία «καλῶν ἱστορικῶν καὶ δασκάλων μετὰ ἰσχυρὰ μεθοδολογικὰ ἐργαλεῖα», ἡ διδασκαλία συνδέεται «μετὰ τὴν ἔρευνα καὶ τὴν παροχὴ μιᾶς ὑψηλῆς ἐξειδικευμένης γνώσης» (σ. 396), ἡ ἱστορία συγκροτεῖται σὲ ἐπιστήμη.

Ἀπὸ τὴν ἄλλῃ μεριά, ἐπιχειρεῖται στὸ γύρισμα τοῦ αἰώνα καὶ ἡ διεύρυνση τῆς ἱστορικῆς ὕλης ποὺ διδάσκεται στὸ Πανεπιστήμιο πρὸς τὰ μεσαιωνικὰ καὶ τὰ νεότερα χρόνια. Ὁ ὑφηγητὴς Γεώργιος Κρέμος διδάσκει γύρω στὰ 1899/1900 τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση. Ὁ καθηγητὴς Παῦλος Καρολίδης, Καππαδόκης στὴν καταγωγή καὶ φορέας μιᾶς οἰκουμενικῆς ἀντίληψης τῆς ἱστορίας, διδάσκει ὡς αὐτοτελεῆς μάθημα τὴ βυζαντινὴ ἱστορία καὶ ἐκδίδει τὸ 1906 τὸ πρῶτο πανεπιστημιακὸ ἐγχειρίδιο βυζαντινῆς ἱστορίας. Ὁ ἴδιος εἶναι ὁ πρῶτος ποὺ διδάσκει αὐτόνομα τὴν περίοδο τῆς Φραγκοκρατίας καὶ τῆς Τουρκοκρατίας, ἀλλὰ καὶ τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση.

Ἡ διεύρυνση αὐτὴ συνιστᾶ μιὰ δευτέρη σημαντικὴ τομὴ στὴν ἐξέλιξη τῶν ἱστορικῶν σπουδῶν καὶ ὁλοκληρώνει, ἀλλὰ μὲσα σὲ διαφορετικὲς συνθήκες, τὸ παπαρρηγοπούλειο σχῆμα τῆς ἐνσωμάτωσης ὅλων τῶν περιόδων στὸ κορπὸς τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. Μελετώντας τὶς ἐξελίξεις αὐτὲς, ὁ συγγραφέας διαπιστώνει ὅτι ἡ αὐτονόμηση τῆς βυζαντινῆς καὶ τῆς νεότερης ἱστορίας συνδέεται μετὰ τὶς

αλλαγές που είχαν δρομολογηθεί στο Πανεπιστήμιο από την εποχή του Λάμπρου αλλά και με τις διεργασίες που είχαν γίνει ήδη σε άλλα περιβάλλοντα. Πραγματικά, η νεότερη ιστορία και ιδιαιτέρως η ιστορία της Έλληνικής Επανάστασης είχε αποτελέσει από τα μέσα περίπου του 19ου αιώνα αντικείμενο ενός γενικότερου ενδιαφέροντος στην Ελλάδα και μάλιστα από τη δεκαετία του 1860 είχε εισαχθεί στα σχολικά έγχειρίδια. "Όσο για τη βυζαντινή περίοδο, αυτή είχε αρχίσει να απασχολεί από παλαιότερα τη δυτική ιστοριογραφία με το πλαίσιο του ενδιαφέροντός της για τη μεσαιωνική ιστορία, ενώ το 1892 είχε δημιουργηθεί στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου η πρώτη αυτοτελής έδρα βυζαντινής φιλολογίας με τον Κάρολο Κρουμπάχερ (K. Krumbacher).

Αν στην περίπτωση των βυζαντινών σπουδών το παράδειγμα του Μονάχου δρομολόγησε ανάλογες εξελίξεις και στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, η εισαγωγή, στη δεκαετία του 1920, στο πρόγραμμα της Φιλοσοφικής Σχολής της σύγχρονης ιστορίας με αντικείμενο την ιστορία των βαλκανικών και άλλων ευρωπαϊκών κρατών, δεν ήταν άσχετη με τις πολιτικές συγκυρίες. Η στροφή προς την ιστορία των βαλκανικών κρατών, παρατηρεί ο Β. Καραμανωλάκης, ήταν μια έπιλογή που «συμπορευόταν με τα πολιτικά αίτούμενα [της εποχής] ή και πήγαζε από αυτά» (σ. 302). Έντασσόταν, δηλαδή, στο πλαίσιο της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής και είχε σκοπό την προώθηση των εθνικών διεκδικήσεων στη χερσόνησο του Αίμου. Με τον τρόπο αυτό η ιστορία συνέχιζε να είναι άρωγός του κράτους, στη γραμμή που είχε χαράξει ο Παπαρρηγόπουλος και συνέχιζαν οι επίγονοί του. Αλλά και στο θέμα αυτό το ελληνικό Πανεπιστήμιο δεν πρωτοτυπούσε, αφού ανάλογοι προσανατολισμοί ύπρχαν την ίδια εποχή και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Ας σημειωθεί, τέλος, ότι πέρα από την υπεράσπιση των «εθνικών δικαιών», η ιστοριογραφία θα αναλάβει την ίδια εποχή και ένα άλλο καθήκον: να

διαφυλάξει την καθεστηκυία κοινωνική τάξη από τα καινά δαιμόνια που άρχισαν να εισβάλλουν στην ελληνική κοινωνία με τη μορφή του ιστορικού υλισμού.

Όσα πολύ σχηματοποιημένα ανέφερα ως εδώ δεν αποτελούν παρά ένα μόνο μέρος των περιεχομένων του βιβλίου, ίσως το πιο γοητευτικό, καθώς μάς αποκαλύπτει τον τρόπο με τον οποίο πορεύτηκε και διαμορφώθηκε η ιστορία στο Πανεπιστήμιο Αθηνών σε μια μακρά διάρκεια χρόνου. Πώς από την αντίληψη μιās καθολικής ιστορίας με έντονα ακόμη τα σημάδια της ιδεολογίας του Διαφωτισμού περνάμε σε μια ιστορία με κυρίαρχο το εθνικό στοιχείο, μέσα από ποιούς δρόμους ή ελληνική ιστοριογραφία συναντάται και συνδιαλέγεται με την ευρωπαϊκή, πώς η ιστοριογραφία αποκοιτά από κάποια στιγμή επιστημονικό χαρακτήρα με τεχνικές και κανόνες. Η τελευταία αυτή στροφή μπορεί να μην άπλάναζε τη διδασκαλία της ιστορίας από τη ρητορεία, άνοιξε ωστόσο τον δρόμο προς την ιστορική έρευνα με αξιόλογους καρπούς, όπως δείχνουν τα παραδείγματα του Σπυρίδωνα Λάμπρου, του Κωνσταντίνου Άμαντου, του Νίκου Βέη.

Δεν είναι όμως μόνο αυτά που ασχολούν τον Β. Καραμανωλάκη. Παράλληλα εξετάζει και άλλα ειδικότερα θέματα, όπως η έκλογη των καθηγητών και ύφηγητών της ιστορίας σε συνάρτηση με τους παράγοντες που επηρεάζουν την έκλογική διαδικασία (σχέσεις με το κράτος, ομάδοποιήσεις με βάση κοινούς ιδεολογικούς προσανατολισμούς κλπ.), ή συμβολή των ύφηγητών στην ανανέωση του προγράμματος διδασκαλίας της ιστορίας, το ζήτημα των πανεπιστημιακών συγγραμμάτων, ή εξωπανεπιστημιακή δράση των καθηγητών, οι σχέσεις των καθηγητών με τους φοιτητές, ο τρόπος διδασκαλίας του μαθήματος της ιστορίας, ο έντονα παιδαγωγικός και φρονηματιστικός χαρακτήρας του, ή απήχρησή του στα φοιτητικά άκροατήρια.

Ένα άλλο ενδιαφέρον θέμα που εξετάζεται είναι η αναλογία της διδασκαλίας

της ιστορίας πρὸς τὰ ἄλλα φιλολογικὰ μαθήματα στὴ Φιλοσοφικὴ σχολή, καθὼς καὶ ἡ ἀναλογία τῆς διδασκόμενης ἱστορικῆς ὕλης κατὰ χρονικὴ περίοδο. Σχετικὰ μὲ τὰ παραπάνω ζητήματα ὁ Β. Καραμανωλάκης μᾶς δίνει στὸ βιβλίο του μιὰ ἐξαιρετικὰ χρήσιμη καταγραφή τῶν μαθημάτων ἱστορίας στὰ χρόνια 1837-1932, καθὼς καὶ μιὰ σειρὰ διαγραμμάτων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα προκύπτουν μερικὲς βασικὲς διαπιστώσεις. Ἡ πρώτη εἶναι ὅτι ἡ διδασκαλία τῆς ἱστορίας διατηρεῖ σταθερὴ τὴν παρουσία της στὸ πρόγραμμα τῆς Φιλοσοφικῆς σὲ ὅλη τὴν ἐξεταζόμενη περίοδο μὲ ἕνα μέσο ποσοστὸ γύρω στὸ 14%. Ἡ δευτέρα διαπίστωση εἶναι ἡ πρωτοκαθεδρία τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς ἱστορίας, ὡς τὸ 1880 περίπου, σὲ σύγκριση μὲ τὶς ἄλλες περιόδους –κάτι ἀναμενόμενο βέβαια γιὰ ἕνα Πανεπιστήμιο ποῦ εἶχε θέσει ὡς πρώτιστο καθήκον του τὴν ἀνάδειξη τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ παρελθόντος. Δὲν εἶναι τυχαῖο ἄλλωστε ὅτι ἡ ἀρχαιότητα ἀπασχολεῖ ὅλους σχεδὸν τοὺς καθηγητὲς καὶ ὕφηγητὲς τῆς ἱστορίας στὸν 19ο αἰώνα, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἔδρα ἢ τὸ ἀντικείμενο διδασκαλίας τους. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι, πάντως, ἡ σταθερὴ παρουσία στὸ πρόγραμμα τῆς γενικῆς ἱστορίας, ποῦ περιλαμβάνει καὶ τὴν ἱστορία τοῦ Μεσαίωνα, ἡ ὁποία ὡστόσο (ἐλληνοποιεῖται), κατὰ τὴ διατύπωση τοῦ Β. Καραμανωλάκη, μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου.

Τελειώνοντας, θὰ ἤθελα νὰ πῶ ὅτι τὸ βιβλίο τοῦ Β. Καραμανωλάκη, ἔργο μεγάλου μόχθου, ἂν κρίνει κανεὶς καὶ μόνο ἀπὸ τὸν ὄγκο καὶ τὴν ποικιλία τοῦ ὕλικου ποῦ εἶχε νὰ διαχειριστεῖ, μᾶς δίνει μὲ τὴν εὐρύτητα τῶν ἀναζητήσεών του καὶ μὲ τὴ μεθοδικότητά του μιὰ συνεκτικὴ εἰκόνα τῆς ἐξέλιξης τῆς ἱστορίας στὸ Πανεπιστήμιο

Αθηνῶν. Ἄν μέχρι τώρα γνωρίζαμε κυρίως τὶς κορυφαῖες προσωπικότητες τῆς ἀκαδημαϊκῆς ἱστοριογραφίας, τὸ βιβλίο του μᾶς γνωρίζει καὶ τοὺς «ἡσόνους» καθηγητῶν, ποῦ μπορεῖ τὸ ἐπιστημονικὸ ἔργο τους νὰ ἦταν ἀμελητέο, συνέβαλαν ὅμως καὶ αὐτοὶ μὲ τὴ διδασκαλία τους στὴ συντήρηση καὶ ἀναπαραγωγή τῶν κυρίαρχων ἱστοριογραφικῶν ἀντιλήψεων.

Ἄς σημειωθεῖ ἐπίσης ὅτι τὸ βιβλίο εἶναι συγχρόνως καὶ ἕνα χρήσιμο ἐργαλεῖο γιὰ τὴ μελέτη τῆς ἱστοριογραφίας ποῦ παράγεται ἔξω ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο. Ἐννοῶ τὴν ἱστοριογραφία ποῦ καλλιεργεῖται ἀπὸ πληθώρα λογίων, ἀπὸ τὰ μέσα περίπου τοῦ 19ου αἰώνα, μέσα ἀπὸ περιοδικὰ, ἑταιρεῖες καὶ ἄλλα συλλογικὰ σώματα, ἢ καὶ αὐτόνομα. Θὰ ἦταν ἐνδιαφέρον νὰ δεῖ κανεὶς σὲ ποῖο βαθμὸ ἡ ἱστοριογραφικὴ αὐτὴ παραγωγή συναντᾶται μὲ τὰ ἱστορικὰ σχήματα ποῦ καλλιεργοῦνται στὸ Πανεπιστήμιο καὶ κατὰ πόσο ἐπηρεάζεται ἀπὸ αὐτὰ. Ὅπως ἐπίσης καὶ ἂν σὲ ὀρισμένα πεδία αὐτὴ προηγεῖται ἀπὸ τὴν ἀκαδημαϊκὴ ἱστοριογραφία. Σκέπτομαι, γιὰ παράδειγμα, τὰ πρώιμα ἐνδιαφέροντα τοῦ Ἀνδρέα Μουστοξύδη γιὰ τὴ μεσαιωνικὴ ἱστορία, τὸν ρηξικέλευθο ἱστορικὸ λόγιο τοῦ Ἐρμάννου Λούντζη μὲ ἔμφαση στὴ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας ἢ τὴν ἐμμονὴ τοῦ Μανουὴλ Γεδεῶν στὴ μεσαιωνικὴ καὶ νεότερη ἱστορία καὶ κυρίως στὴν ἔρευνα τῶν πηγῶν: κοινὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ἐξὼπανεπιστημιακῆς ἱστοριογραφίας.

Νομίζω ὅτι τὸ βιβλίο τοῦ Βαγγέλη Καραμανωλάκη προσφέρει τώρα τὴ δυνατότητα νὰ μελετηθοῦν συγκριτικὰ μὲ τὴν πανεπιστημιακὴ ἱστοριογραφία καὶ τὰ παράλληλα αὐτὰ ρεύματα.

ΚΩΣΤΑΣ ΛΑΪΠΙΑΣ

Νίκος Μπακουνάκης, *Μια στιγμή της Ευρώπης στην Ελλάδα του 19ου αιώνα. Ο λόγος, η εικόνα, ο μύθος του Ανδρέα Ρηγόπουλου*, Αθήνα, Πόλις, 2008, 303 σ.

ΓΙΑ ΤΙΣ ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ 19ΟΥ ΑΙΩΝΑ: Ο ΡΗΤΟΡΑΣ

Δεν έχουμε συγκροτημένα πορτρέτα για πολλά από τα πρόσωπα που συναποτελούν τον 19ο αιώνα, και δεν θα γνωρίσουμε ποτέ με ασφάλεια καμιά κοινωνία άμα δεν αποκτήσουμε την εικόνα των ανθρώπων της. Εννοείται πως τις ατομικές περιπτώσεις τις χρειαζόμαστε για να αναχθούμε, τελικά, στα σύνολα και τα υποσύνολα: τις ομάδες, τις τάξεις, τις συσσωματώσεις, ακόμα και τις κλίκες. Γιατι βέβαια δεν είναι οι άνθρωποι που φτιάχνουν την κοινωνία, εκείνη προσδιορίζει τη μοίρα τους: οι βιογραφίες θα λειτουργήσουν ως παραδείγματα: κοντά στα μεγέθη –τα οικονομικά, τα πληθυσμιακά–, κοντά στα ρεύματα και τις καταστάσεις ή τα θέματα, ο τρόπος που έζησαν, ο τρόπος που σκέφτονταν οι άνθρωποι θα μας προσφέρει πρόσθετα στοιχεία για να φανταστούμε την κοινωνία καλύτερα.

Η μελέτη λοιπόν του Νίκου Μπακουνάκη είναι ιδιαίτερα ευπρόσδεκτη αντικείμενό της, ο πολιτικός, λογοτέχνης, ρήτορας ιδίως, ο Ανδρέας Ρηγόπουλος (1821-1889), χαρακτηριστική φιγούρα, αλλά που το περίγραμμά της παρέμενε αρκετά αγνό – κάτι παραπάνω: μερικά παραμορφωμένο από τα όσα γράφτηκαν από έναν μαθητή και θαυμαστή του στα 1897. Τώρα πολλά πράγματα εξακριβώνονται, συμπληρώνονται και η μορφή του ξεκαθαρίζει αρκετά. Στη βιογραφία προτάσσεται μάλιστα ένα κεφάλαιο, «Η ιδέα της Ευρώπης. Από την ουτοπία στο πρόγραμμα», γραμμένο πιο πολύ σαν δοκίμιο παρά σαν ιστορική μελέτη, όπου μαθαίνουμε πολλά και χρήσιμα, καθώς συνήθως αδιαφορούμε για τις διεθνείς συγκυρίες και περιοριζόμαστε στα δικά μας μόνο.

Γεννημένος στη θάλασσα, πάνω σ' ένα καράβι στο λιμάνι της Πάτρας τον Μάρτη –η φήμη θέλει στις 25, ακριβώς–, ο Ρηγόπουλος αυτοκτόνησε 68 χρόνια αργότερα: ρίχτηκε από ένα άλλο καράβι στα νερά του Αιγαίου. Και μόνο ετούτα τα δυο θα αρκούσαν για να τον εντάξουν στους τόπους του θρόνου: υπάρχουν ωστόσο κι άλλα: η μορφή του, πρώτα-πρώτα: μέτωπο πλατύ, μαλλιά πυκνά, κυματιστά, δυο μάτια που κοιτάν ονειροπόλα το μέλλον –μπορεί και το κενό– μουστάκι στριφτό, τσιγκελωτό, ένα γενάκι αλά Ναπολέον ο τρίτος. Ωραίος και ωραιοπαθής, ντυμένος συνήθως με μια μακριά ρεντιγκότα, μάλλον παλιομοδίτικη, μάλλον τριμμένη, αν κρίνουμε από τα λιγοστά σκίτσα που τον απεικονίζουν.

Σπούδασε νομικά στην Πίζα: εκεί σχετίστηκε με τους ιταλικούς πατριωτικούς κύκλους, γνώρισε την ευρωπαϊκή σκέψη και γοητεύτηκε από την ιδέα μιας ελεύθερης και ενωμένης Ευρώπης. Το 1844 γύρισε στην Πάτρα, δικηγόρησε για λίγο, υπηρέτησε ως δικαστικός, αλλά σύντομα τα παράτησε, κι ανακατεύτηκε στα πολιτικά. Ίσως να μην εντάχθηκε ποτέ σε κανένα κόμμα, ήταν όμως κοντά στους ρωσόφιλους, θαύμαζε τον Καποδίστρια, και είχε σχέσεις με την οικογένειά του – εδώ προφανώς διακρίνουμε την πνευματική εγγύτητα της Πάτρας με τα Επτάνησα. Φανατικός αντι-καθολικός και αντι-οθωνικός, υποψιάζομαι ότι θα φοβόταν, όπως πολλοί στα χρόνια εκείνα, μήπως ο βασιλιάς επεξεργαζόταν κάποιο θρησκευτικό σχέδιο εναντίον της ορθοδόξιας. Οπωσδήποτε ήρθε γρήγορα σε σύγκρουση με τις αρχές: τί ακριβώς έκανε κι από τί ζούσε τα έξι πρώτα χρόνια που έμεινε στην Ελλάδα δεν το ξέρουμε – ίσως να τρεφόταν από μια όχι ασήμαντη πατρική περιουσία.

* Πρώτη δημοσίευση: *Αυγή* 16.8.2009.

Στα 1850 ξενιτεύεται και πάλι: Ιταλία, Γαλλία, Βέλγιο, Αγγλία, Γερμανία· καινούριες γνωριμίες με πολιτικούς εξόριστους, ενώ αναθερμαίνει τις παλιές: Εντγκάρ Κινέ, Βικτώρ Ουγκώ, Μασσίι, Λάγιους Κόσουθ – ο Ρηγόπουλος αλληλογραφεί με τους δυο πρώτους, και κρατάει ένα «λεύκωμα», όπου αυτοί, και άλλοι λιγότερο διάσημοι, του γράφουν αφιερώσεις. Κι έπειτα το μεγάλο ταξίδι: Αμερική. Σχετίζεται εκεί με τους Έλληνες εμπόρους, και καθώς έχει πια κατακτήσει τη φήμη σπουδαίου ρήτορα τον καλούν για ομιλίες στη Νέα Υόρκη – ντυμένος τώρα με φουστάνελα. Η έρευνα του Νίκου Μπακουνάκη έφερε στο φως κάποια ενδιαφέροντα στοιχεία· αλλά το κείμενο των διαλέξεων δεν σώθηκε. Ο Ρηγόπουλος παρμένει στον «Νέο κόσμο» όλο το 1852 και το μισό 1853, οπότε επιστρέφει στο Λονδίνο. Είμαστε στα προσέρτια των Κριμαϊκών· το φιλελληνικό λόμπι τον καλεί σε μια εκδήλωση. Ανάμεσα στους ακροατές του κι ο Δημήτριος Βικέλας: «Ο Ρηγόπουλος επρόβαλεν εις την εξέδραν σείων την μακράν του κόμην και κρατών εις την αριστεράν τα πυκνά και μεγάλωσχημα φύλλα του χειρογράφου του» – οι λόγοι του έφταναν ή και ξεπερνούσαν συχνά τη μια ώρα. «Αλλά τόσο ξενική ήτο η προφορά του ρήτορος, ώστε αμφιβάλλω αν κανείς ηδυνήθη να εννοήσει λέξιν εκ της μακράς αγορεύσεως. Ανύποπτος όμως εκείνος εξηκολούθη;· την ανάγκωσιν μετά στόμφου και πάθους, κρατών εις την αριστεράν το χειρόγραφον και χειρονομών με την δεξιάν»... «Οι Άγγλοι ήκουον ευλαβώς, καίτοι μη εννοούντες. Κανείς δεν εγέλασεν»... «Ότε επιτέλους ετελείωσεν η μακρά ανάγκωσις, ο προεδρεύων ήλθεν αρωγός του ρήτορος με επιτηδειότητα, εις την οποίαν υπεκρύπτετο δόσις ειρωνείας. “Ιδού, κύριοι, είπεν χειρόμμενος. Ιδού η διαφορά μεταξύ Τούρκων και Ελλήνων. Ποίος πασάς θα ηδύνατο να εκθέσει τόσον ευγλώτως εις την γλώσσαν μας τα δίκαια της πατρίδος του;”». Ο Βικέλας ήταν από τους λίγους, τους μετρημένους

στα δάχτυλα ανθρώπους που κατόρθωσε να ξεφύγει από τον στόμφο και το πάθος του αιώνα-του.

Επιστρέφοντας στην Ελλάδα ο Ρηγόπουλος πολιτεύτηκε, βγήκε αρκετές φορές βουλευτής, συνήθως έξω από συνδυασμούς, απέτυχε περισσότερες, πολέμησε μαχητικά τον Όθωνα, αλλά και τον Τρικούπη, έβγαλε λόγους πολλούς, πολιτικούς, πατριωτικούς για την 25η Μαρτίου, επικήδειους, έγραψε δυο θεατρικά έργα – *Ιωάννης Μίλων* (1874) και *Ο Νέρων εν Κορίνθω* (1879) – και λιγιστά ποιήματα, εξέδωσε εφημερίδες, απόκτησε φανατικούς οπαδούς. Η όποια πατρική περιουσία σπαταλήθηκε ή χάθηκε – όταν λοιπόν τον κάλεσαν στα 1869 να μιλήσει στο διεθνές συνέδριο για την Ειρήνη και την Ελευθερία που έγινε στη Λοζάννη, όπου είχαν συγκεντρωθεί φιλελεύθεροι και δημοκρατικοί από όλη την Ευρώπη, μεγάλα ονόματα, δεν είχε πια τα μέσα για να ταξιδέψει ως εκεί. Ήταν τίμιος, αγαθός· ποτέ δεν εκμεταλλεύτηκε τη φιλοπατρία, που την υπηρετούσε με τόση επιμονή, για να ωφεληθεί ο ίδιος – διόλου δεν έμοιαζε με τους «απόστολους του ελληνισμού» που σατίριζε ο συνομήλικός του Ειρηναίος Ασώπιος. Μια εφημερίδα στα 1885 τον χαρακτηρίζει «ιδιόρρυθμο τύπον. Η ζωή του, καθώς ζει απερίσπαστος, χωρίς αιτήματα διά ρουσφέτια, είναι παράδεισος εν μέσω της κολάσεως των άλλων». Φαίνεται πως τον ζούσαν πια οι φίλοι του· ένας συντοπίτης του, παλιός θαυμαστής που κατόπιν του αντιπαράτεθηκε, τον ειρωνευόταν για τεμπέλη. Ήταν πολλοί όσοι τον ειρωνεύονταν, και άλλοι τόσοι που τον λάτρευαν: φλογερός, όμως άκαπνος· φανατικός, αλλά στα λόγια. Τον θεωρούσαν δημοκράτη, εχθρό κάθε βασιλείας, συχνά οι ομιλίες του απαγορεύονταν, το ίδιο και μια παράσταση, του *Ιωάννη Μίλων*· κάποια στιγμή το 1861 αναγκάστηκε να διαφύγει στο εξωτερικό, μάλλον όμως δεν δοκίμασε τις φυλακές και τις διώξεις άλλων συγχρόνων του. Πρέπει να ήταν πράος και καλοκάγαθος, άλλωστε.

Δεν έχω διαβάσει τον *Νέρωνα εν Κορίνθω* – δεν έτυχε να πέσει στα χέρια μου, αλλά αμφιβάλλω αν θα τ' αποφάσιζα, λογαριάζοντας την απροσμέτρητη ανία που μου προκάλεσε ο *Ιωάννης Μίλτων*: πολυλογία, ηθικολογία, ελληνοκεντρισμός. Ξέρουμε πως ο μεγάλος άγγλος ποιητής είχε γνωρίσει μ' έναν έλληνα λόγιο, τον Λεονάρδο Φιλαρά: αυτή η σχέση φαίνεται πως ερέθισε τη φαντασία του Ρηγόπουλου (όπως και τον μελετητών του): α, ως κι οι σπουδαιότεροι ξένοι μας θαυμάζουν και μας συμβουλεύονται! Μπορεί νά 'ταν κι έτσι, όμως, το σίγουρο είναι ότι οι αγγλικανοί είχαν δείξει από τον 16ο αιώνα έως και τις αρχές του 18ου κάποιο έντονο ενδιαφέρον για τους ορθόδοξους και την ορθοδοξία: έψαχναν για συμμάχους στη σύγκρουσή τους με τους καθολικούς. Μα και οι λόγιοι του, όσους διάβασα (ένα μικρό μέρος, καθώς είναι πολλοί, περισσότεροι απ' όσους σημειώνονται στο βιβλίο) προξενούν σήμερα την ίδια ανία: φαίνεται όμως πως μια μερίδα τουλάχιστον των συγχρόνων του ενθουσιάζονταν.

*

«Μετά τον θάνατον των άλλως συμπαθεστάτων Ρηγοπούλου και Ρόγκου Χοϊδά εξέλιπον εκ της Βουλής οι κοπανισταί αέρος»: η γλυκόπικρη ετούτη ειρωνεία προέρχεται από τη γραφίδα του Εμμανουήλ Ροΐδη. Δεν ήταν η πρώτη φορά που τον περιελάμβανε, του προκαλούσε θυμηδία ότι ο μακαρίτης χρησιμοποιούσε κάθε τρεις και λίγο τον Νιαγάρα στους λόγους του: είχε συγκρίνει τα θεατρικά του μ' εκείνα του Αντ. Αντωνιάδη, και ειδικά για τον *Νέρωνα* είχε γράψει: «πλείσται αυτού σελίδες ηδύνατον να χρησιμεύσωσι ως αξιόλογα άρθρα συγχρόνου Αθηναϊκής εφημερίδος». Από την άλλη ο Βλάσης Γαβριηλίδης τον ανέβαζε στα ύψη: «Ετάφη και αυτός εις το ρωμαϊκόν χάος. Εκεί μέσα που πηγαίνει φούντο η ευφυΐα, η πρωτοτυπία, ο μέγας νους, ο φωτεινός εγκέφαλος, επιπλέει δε η αυθάδεια, η κατεργαρία, ο γρόνθος και η ατιμία. Τα έργα του Ανδρέα Ρηγόπουλου

πρέπει να τ' αρπάξει η νεολαία, αν δεν εσάπισε κι αυτή πριν έτι ωριμάσει».

Αντί ν' απορούμε με τις αντιφατικές γνώμες, καλύτερα ν' αναζητήσουμε τον κοινό-τους πυρήνα: φιλοπατρία, καλές προθέσεις, αλλά μαζί κι αναποτελεσματικότητα – στη ρίζα-τους ο υψωμένος, ο επηρμένος, ο ρητορικός λόγος, δηλαδή η απόσταση των λόγων από τα πράγματα. Τα θεατρικά του «αξιόλογα άρθρα συγχρόνου αθηναϊκής εφημερίδος» – ρητορείες μ' άλλα λόγια – δηλαδή ό,τι πιο απαξιωτικό για όσους, όπως ο Ροΐδης, αποστρέφονταν τις στομφώδεις αριστίες.

Ναι, αυτή η απόσταση από τον λόγο στην πράξη, αυτή η καλλιέργεια του ρητορικού ύφους, αυτή καταξίωσε στα μάτια της εποχής το πρόσωπο. Αν ο Ρηγόπουλος μακρηγορούσε, αυτό θα πει πως οι συγκαίρινοί του αρέσκονταν στη μακρηγορία: αν αναφέρονταν διαρκώς στις μεγάλες αξίες, είναι γιατί τέτοια ήθελαν ν' ακούν οι ακροατές, αν η Μεγάλη Ιδέα ή όπως αλλιώς ονόμαζε τη μελλοντική κυριαρχία των Ελλήνων στη Βαλκανική, είναι επειδή όλοι μ' αυτό το όνειρο βαυκαλιζόνταν.

Δεν είχαν τρελαθεί όλοι οι Νεοέλληνες (εκτός από τον Τρικούπη και τον στενό του κύκλο), όχι. Αρέσκονταν στα μεγάλα λόγια επειδή υποδόρια, ασυνείδητα, κατανοούσαν πολύ καλά πως τα προβλήματα ήταν διυπεπλήυτα, μπορεί και άλυτα. Ακόμα κι αν στρατιωτικά κατακτούσε την Κωνσταντινούπολη, τί θα έκανες με το ένα εκατομμύριο οθωμανούς κατοίκους της; – καλύτερα λοιπόν να μην τα σκεφτόμαστε αυτά τα δύσκολα. Ο Ρηγόπουλος αναφερόταν συχνά στο ιταλικό παράδειγμα: το ελληνικό βασίλειο θα έπρεπε να δράσει όπως και το Πεδεμόντιο, που είχε οδηγήσει την Ιταλία στην ενοποίηση: δεν το έκανε όμως, επειδή δεν το ήθελε ο «σατανάς» Όθωνας κι η διεφθαρμένη αγέλη που τον περιτριγύριζε. Ότι στην Τοσκάνη, στο Λάτιο, ή στη Σικελία δεν κατοικούσαν αλλοεθνείς – όπως στα εδάφη της Βαλκανικής και της Μικράς Ασίας – αυτό το ήξερε, φυσικά, και ο Ρηγόπουλος και οι ακροατές

που τον χειροκροτούσαν. Ότι εκτός απ' τους Έλληνες υπήρχαν κι άλλοι λαοί που θεωρούσαν ότι δικαιούνται κομμάτια της οθωμανικής κληρονομιάς, επίσης. Ίσως να ήξεραν, ή έστω να υποψιάζονταν, πως ο δόλιος ο Όθωνας πολύ επιθυμούσε την επέκταση των συνόρων του, αλλά ούτε η διεθνής συγκυρία το ευνοούσε ούτε οι υπήκοοί του ήταν πρόθυμοι για θυσίες. Όταν όμως ένα ζήτημα δεν λύνεται, προτιμάς να κρύβεσαι πίσω από το δάχτυλό σου, να τα φορτώνεις όλα σε κάποιον άλλο – και βέβαια χειροκροτάς με ενθουσιασμό τον επώνυμο που σου το προτείνει.

ΝΙΚΟΣ ΜΠΑΚΟΥΝΑΚΗΣ

ΜΙΑ ΣΤΙΓΜΗ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ
Ο ΛΟΓΟΣ, Η ΕΙΚΟΝΑ, Ο ΜΥΘΟΣ
ΤΟΥ ΑΝΔΡΕΑ ΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ

✪

εκδόσεις ΠΟΛΙΣ

Τον είπα στην αρχή ωραιοπαθή· κι αυτό χαρακτηριστικό της εποχής του είναι. Τον ακούμε στους λόγους του να αναφέρεται συχνά-πυκνά σε προσωπικότητες που γνώρισε: ο τάδε Ιταλός υπουργός ήταν φίλος του, ο δείνα Γάλλος διανοούμενος επίσης· τον νιώθουμε να κοιτάζεται διαρκώς στον νοητό του καθρέφτη, να αναφέρεται σε παλιότερους λόγους του, στη βουλευτική του ιδιότητα, σε πράγματα που είχε

κάποτε προτείνει. Αυτή η ατομικότητα, αυτό το ισχυρό «εγώ» που ξεχειλίζει από παντού, σίγουρα γοήτευε τους συγχρόνους του – και τους εκπροσωπούσε συνάμα.

Υπάρχει ωστόσο κι ένα ακόμα θέμα, καίριο, που μοιάζει να διαφοροποιεί αρκετά τον Ρηγόπουλο από ένα μεγάλο τμήμα της κοινωνίας του: η Ευρώπη. Ο πατρινός ρήτορας δήλωνε φιλοευρωπαϊός, πίστευε πως το εθνικό ελληνικό ζήτημα θα λυνόταν μαζί με τα υπόλοιπα εθνικά ζητήματα της Ευρώπης, δεν αποδεχόταν άκριτα τις μεγαλοϊδεατικές προτάσεις άλλων, ούτε καταδίκαζε κάθε προσέγγιση με την Ευρώπη – το αντίθετο. Ο Νίκος Μπακουνάκης απορρίπτει την ιδέα του Κ. Θ. Δημαρά ότι λόγου χάρη η ομιλία του για την 25η Μαρτίου το 1855 «ενέχει σπερματικά ακέρια την θεωρία του νεοελληνικού εθνικισμού», και τον παρουσιάζει ως μια εναλλακτική πρόταση. Δεν θα συμφωνήσω τελείως· πιστεύω πως είμαστε μπροστά σε διαφορετική εκδοχή: αλλάζει ο αριθμητής, αλλά παρονομαστής παραμένει ο εθνικισμός. Θα επιμείνω λίγο στον πιο «φιλοευρωπαϊκό» λόγο του, αυτόν που έγραψε για τον εκφωνήσει μπροστά στο ευρωπαϊκό κοινό το 1869 και δημοσιεύεται ως επίμετρο στο βιβλίο.

Ο λόγος αρχίζει με όλους τους κοινούς τόπους: στην αρχαιότητα ο ελληνισμός έσωσε της Ευρώπης, ο Ιησούς θαύμαζε τους προγόνους μας, η πτώση του Βυζαντίου συντέλεσε «διά των σοφών προσφύγων του» στην ευρωπαϊκή Αναγέννηση· και στο τρίπτυχο «ελευθερία, ισότητας, αδελφότης» μετέχουμε ισοδύναμα με τους Γάλλους και τους Αμερικανούς: η επανάσταση του 1789 έφερε την ελευθερία, εκείνη του 1776 την ισότητα, η δικιά-μας του 1821 την «αδελφοποίησιν των λαών» – ετούτα τα τελευταία δεν ήταν κοινός τόπος, ήταν εύρημα δικό του. Έρχεται έπειτα η ουσία: το πώς θα απελευθερωθούν όλοι οι λαοί της Ευρώπης: «Η ελευθερία διά να γεννηθή και να είναι βιώσιμος έχει λοιπόν ανάγκη άλλων ακόμη στοιχείων. Ταύτα δε είναι: αντίστασις κατά της τυ-

ρανίας και βοήθειαι, τας οποίας οι ισχυρότεροι λαοί οφείλουν να δίδωσι προς τους αδυνατοτέρους». Σ' αυτή τη βοήθεια, που την ονομάζει κι αλληλεγγύη, επανέρχεται διαρκώς: τη διασαφηνίζει μάλιστα ακριβέστερα: «οξυδερκής αλληλεγγύη».

Όταν όμως φτάνει στο ανατολικό ζήτημα, εκεί βλέπουμε πώς εννοεί την οξυδέρκεια: «Το δε Ανατολικόν ζήτημα; Η ευρωπαϊκή Ανατολή μετά της Μικράς Ασίας περιέχει, ως γνωστόν, τέσσαρα στοιχεία: τους Γραικούς ή Έλληνας, τους Ρουμανούς, τους Σέρβους μετά-τινων άλλων Σλάβων και τους Τούρκους». Εδώ υποσημειώνει – αυτά δεν σκόπευε δηλαδή να τα πει στους Ευρωπαίους, απλώς επεξηγεί για τους Έλληνες αναγνώστες: «Οι Αλβανοί ανήκουν εις το Ελληνικόν στοιχείον. Οι Βούλγαροι, Μαυροβούνιοι και Ερζεγοβίνιοι εις το Σερβικόν. Οι δε Αρμένιοι δύνανται, αν θέλουν, ν' αποτελέσωσιν ίδιον κράτος: το αληθές συμφέρον των όμως θα ήτον να ενωθώσι με το νέον Ελληνικόν κράτος», κλπ. Λόγια που γράφονταν τον Οκτώβρη του 1869, δυο χρόνια μετά την ελληνο-σερβική συμμαχία κι ενάμισι μετά την αντίστοιχη στρατιωτική σύμβαση, τη στιγμή που ο βουλγαρικός εθνικισμός είχε πια φουντώσει και μαίνονταν οι συγκρούσεις με το Οικουμενικό πατριαρχείο: η Εξαρχία ιδρύθηκε λίγους μήνες αργότερα, προτού μάλιστα εκδοθεί σε φυλλάδιο ο λόγος. Βούλγαροι, Αλβανοί, Βλάχοι διαγράφονται από τον χάρτη της Βαλκανικής, όπως κι οι Αρμένιοι από τη Μικρασία, κι όλα ετούτα εμφανίζονται ως πασίγνωστα κι αυτονόητα: «ως γνωστόν». Οξυδερκείς ήταν όσοι δεν έβλεπαν τα πράγματα, μα τις επιθυμίες τους.

«Ούτως η λύσις», συνεχίζει ο λόγος, «του Ανατολικού ζητήματος θα επέφερε την άμεσον πτώσιν δύο δεσποτισμών, του Οθωμανικού και του Αυστριακού, και την εγγυτάτην πτώσιν του Ρωσικού δεσποτισμού»... «Αλλ' η σημερινή διπλωματία της Ευρώπης»... «η παλαιά Ευρώπη, διατί άλλως-πως ενεργεί, ιδίως καθόσον αφορά τον Ελληνισμόν; Κατά το 1867

είπον από του βουλευτικού ημών βήματος, εξετάζων το ζήτημα της Ανατολής, και τας λέξεις ταύτας: “Το Ανατολικόν ζήτημα είναι πέτρα σκανδάλου δια την παλαιάν Ευρώπην... Αλλά διά τους ευρωπαϊκούς λαούς» ... «την νέαν Ευρώπην, αυτό είναι προαίσθημα παρηγορίας, αποκάλυψις γενικής σωτηρίας: διότι η φυσική, Ελληνική λύσις του Ανατολικού ζητήματος περιέχει την λύσιν των ζητημάτων των λαών όλων...». Η «ελληνική» λοιπόν λύση –που παρακάτω θα διατυπωθεί ρητά: «το συμφέρον αυτό της Ευρωπαϊκής δημοκρατίας» απαιτεί «το να γίνει ολοκλήρωσι η Ελλάς έν Κράτος ανεξάρτητον και ελεύθερον, πρωτεύουσαν έχον την Κωνσταντινούπολιν» – είναι η φυσική λύση. (Ο Ρηγόπουλος μάλιστα, όπως και όλοι οι σύγχρονοί-του, αποφεύγει να κάνει λόγο για μικρασιατική Ελλάδα, καθώς το ζήτημα είχε περισσότερα ακόμη αγκάθια.) Και η λύση αυτή θεωρείται περίπου σίγουρη, καθώς ο ομιλητής «ελπίζει και πιστεύει εις την σοφίαν και εις την πρόβλεψιν του αιώνος» – αλλά, βέβαια, όλα επαφίενται στο μέλλον, δηλαδή στο όραμα.

Το χωρίο λοιπόν του 1855 που παραθέτει ο Δημαράς πραγματικά «ενέχει σπερματικά ακέρια την θεωρία του νεοελληνικού εθνικισμού»: «Εδώ ας έλθει και ο διατακτικότερος άνθρωπος, και εάν εμπορεί, ας μη φωνήξει ότι εδώ, εις την γην ταύτην, του Θεού αι βουλαί αι απόρητοι εκπληρούνται, ότι την γην ταύτην ο Θεός όρισε ακρόπολιν των μεγάλων προορισμών, ότι εδώθεν ο Θεός ρυθμίζει το βήμα της ανθρωπότητας». Είμαστε το κέντρο της υψηλίου: απλώς αργότερα, και στο διαφορετικό πλαίσιο του ευρωπαϊκού συνεδρίου, στη θέση του Θεού τοποθετείται η «προοδευτική κίνησις της ανθρωπότητας». Και η Ευρώπη διασπάται νοητά στην «παλαιάν», που είναι η πραγματική, και την «νέαν», που δεν είναι άλλο από την επιθυμία μας.

Και πάλι το ζήτημα δεν είναι αν θα ενο-

χοποιήσουμε τον Ρηγόπουλο ή τη νεοελληνική κοινωνία. Εύκολα σήμερα καταγγέλλουμε τους μεγαλοϊδεατισμούς: αλλά το πρόβλημα των πληθυσμών που ζούσαν υπόδουλοι έξω από τα στενά σύνορα βάραινε, έσφιγγε σαν μέγιστη την πραγματικότητα, κι από δίπλα κάθε σκέψη και κάθε προγραμματισμός. Γιατι εκτός από την ανάγκη να ενταχθούν εκείνοι οι άνθρωποι στο ενιαίο εθνικό κράτος, υπήρχε και το πρόβλημα μιας μεγαλύτερης αγοράς, της διεύρυνσης δηλαδή των δυνατοτήτων της οικονομίας. Το να ποντάρουμε όλα τα χαρτιά στην οικονομική ανάπτυξη, αφήνοντας τα εθνικά ζητήματα στο περιθώριο, σήμαινε και μεγάλες προσπάθειες και αναδίπλωση της εθνικής υπερηφάνειας. Λίγοι λοιπόν εί-

χαν τα ψυχικά περιθώρια να το σκεφτούν—ο Τρικούπης, ο Βικέλας, όχι ο Ροΐδης, που έπαιζε και ρητόρευε στον αντίποδα, απλώς— και ως φαίνεται κανένας να το προτείνει ανοιχτά.

Γι' αυτό η πολιτική σκέψη στάθηκε ανάπηρη, γι' αυτό η λογοτεχνία εγκλωβίστηκε στην ακατάσχετη ρητορεία, γι' αυτό και η ρητορεία επικαθόρισε όλες τις πλευρές του νεαρού κράτους: τη γλώσσα, τη σκέψη, την ιδεολογία, την πράξη. Και τελικά, αν θέλουμε να συλλάβουμε την πορεία της νεοελληνικής κοινωνίας στα ρομαντικά χρόνια, η μορφή του ρήτορα μας είναι απαραίτητη.

ΑΛΕΞΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

Άντα Διάλλα, Η Ρωσία απέναντι στα Βαλκάνια. Ιδεολογία και πολιτική στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2009, 399 σ.

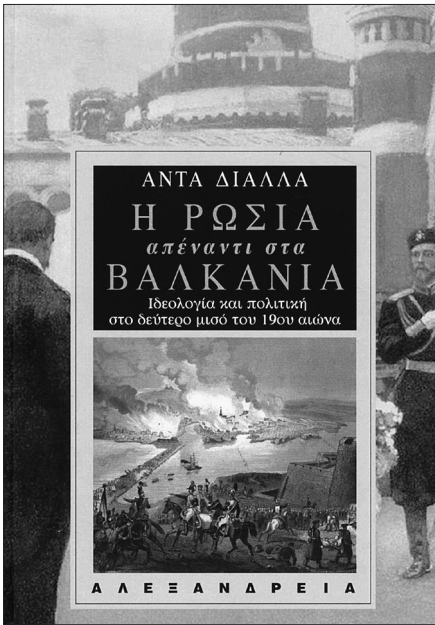
Από το ξανθό γένος των προφητειών που θα ερχόταν να σώσει τους χριστιανούς της Οθωμανικής αυτοκρατορίας έως τις τρομερές οργανώσεις που υποστήριζαν με όλους τους τρόπους τους Σλάβους αδελφούς τους εναντίον των Ελλήνων διανύθηκε μια μακρά διαδρομή στο φανταστικό των κατοίκων της ελληνικής χερσονήσου. Μια μακρά διαδρομή παραγωγής ελπίδων αλλά και φόβων συνδεδεμένων με τη μεγάλη χριστιανική αυτοκρατορία αλλά και τη μητέρα πατρίδα του πανσλαβισμού. Θετικά και αρνητικά στερεότυπα, μυθεύματα και αλήθειες, στηριγμένα από τη μια σε πραγματικές ιστορικές συνθήκες, από την άλλη όμως ενταγμένα σε μια ενδοσκοπική ή συνομωσιολογική ανάγνωση της στάσης

των Ρώσων. Ωσάν να μην είχαν αυτοί τις δικές τους βλέψεις και γεωπολιτικές στρατηγικές, τις εσωτερικές πολιτικές και ιδεολογικές τους διεργασίες.

Σε αυτές τις διεργασίες στο εσωτερικό της Ρωσίας είναι αφιερωμένη η πρόσφατη μελέτη της Άντας Διάλλα. Μελετώντας μια κρίσιμη περίοδο για την αυτοκρατορία, το β' μισό του 19ου αιώνα, η συγγραφέας ξεδιπλώνει και αναλύει ένα κουβάρι συζητήσεων αναφορικά με την έννοια της ρωσικότητας. Κουβάρι συζητήσεων και θέσεων που αποτέλεσαν, όπως αναδεικνύει υποδειγματικά η ιστορικός, μια από τις πιο σημαντικές πρώτες ύλες για το πλέξιμο της ρωσικής εξωτερικής πολιτικής, τη σχέση με τα άλλα κράτη και ιδιαίτερα τα Βαλκάνια και την Οθωμανική αυτοκρατορία. Στον καθρέφτη του άλλου μπορεί κανείς πιο εύκολα να αποτυπώσει τον εαυτό του, να διαμορφώσει την εικόνα του.

Εκκινώντας από τον Κριμαϊκό πόλεμο

* Πρώτη μορφή του κειμένου δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα *Τα Νέα* στις 17 Απριλίου 2009.

(1853-1856) και το αίσθημα ανασφάλειας και κριτικής προς την Ευρώπη που γέννησε η ατυχής για τη Ρωσία έκβασή του, η Διάλλα αναδεικνύει τους όρους συγκρότησης του ρωσικού εθνικισμού. Οι μεγάλες κρατικές μεταρρυθμίσεις που ακολούθησαν τον πόλεμο επέτρεψαν, με τη χαλάρωση της αυστηρής λογοκρισίας, σε ένα νέο στρώμα διανοουμένων να θέσουν ερωτήματα αναφορικά με την ταυτότητα και τους προσανατολισμούς του ρωσικού κράτους. Κεντρικό διακύβευμα στην αναζήτηση της ρωσικότητας αποτέλεσε η σχέση της Ρωσίας με την Ευρώπη, η οποία στο πλαίσιο ενός οριενταλιστικού λόγου αντιμετώπιζε αμφιθυμικά την τσαρική αυτοκρατορία, θέτοντάς την παραδοσιακά στα περιθώρια της πολιτιστικής της παράδοσης. Απέναντι σε αυτή τη στάση θα διαμορφωθούν δυο κύρια ρεύματα σκέψης. Από τη μια οι ρομαντικοί σλαβόφιλοι, όσοι αμφισβητούσαν το ευρωπαϊκό πρότυπο, τονίζοντας την ρωσική ιδιαιτερότητα, ζητώντας την επιστροφή στις παραδοσιακές αξίες της αυτοκρατορίας πριν τον εξευρωπαϊσμό

που είχε επιχειρήσει ο Μεγάλος Πέτρος. Από την άλλη πλευρά οι ευρωπαϊστές, όσοι υποστήριζαν την ανάγκη συνέχισης των μεταρρυθμίσεων προς την κατεύθυνση της πλήρους σύμπλευσης και ενσωμάτωσης στην γηραιά ήπειρο. Ρεύματα σκέψης που όπως αναδεικνύει η Διάλλα παρά τις αντίθετες απόψεις τους συνέκλιναν στην ανάγκη μεταρρυθμίσεων, ενισχύοντας τον ρωσικό εθνικισμό, προκαλώντας τη δυσπιστία του κράτους, το οποίο στεκόταν ιδιαίτερα επιφυλακτικό σε ό,τι νέο έμοιαζε να αμφισβητεί τις βασικές δομές της αυτοκρατορικής απολυταρχικής εξουσίας.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο θα τεθεί από τους σλαβόφιλους, με ένταση και με απήχηση στην κοινή γνώμη το ζήτημα της σλαβικής ιδέας, του ιδεολογήματος της κοινής φυλετικής καταγωγής και της πολιτισμικής συγγένειας. Στο πλαίσιο αυτό θα ζητήσουν την ανάμιξη της Ρωσίας για την ενίσχυση του αγώνα των συγγενών πληθυσμών που ζούσαν στα Βαλκάνια. Μελετώντας ένα πολύπλοκο πλέγμα συζητήσεων και πρωτοβουλιών η συγγραφέας επισημαίνει τις προσπάθειες των σλαβόφιλων να επηρεάσουν την εξωτερική πολιτική ιδιαίτερα απέναντι στο Ανατολικό Ζήτημα προκαλώντας την αντίδραση των ευρωπαϊστών, αλλά και τη δυσπιστία του τσαρικού κράτους, το οποίο συνέπλευσε ευκαιριακά μαζί τους με βάση τις δικές του στρατηγικές και λαμβάνοντας υπόψη τις διαθέσεις της κοινής γνώμης. Κορυφαία στιγμή αυτής της σύμπλευσης αποτέλεσε η στάση της Ρωσίας στη βαλκανική κρίση του 1875 και ο ρωσοτουρκικός πόλεμος του 1877, ο οποίος, πρακτικά, αποτέλεσε και το ορόσημο για την εγκατάλειψη του σχετικού ενδιαφέροντος. Η αποτυχία της ρωσικής πολιτικής στα Βαλκάνια, η γνωριμία με τον κόσμο των σλαβικών κρατών, έναν κόσμο με έντονες εσωτερικές αντιθέσεις, οι εξελίξεις στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας αποτέλεσαν ορισμένα από τα αίτια αυτής της εγκατάλειψης.

Το βιβλίο της Άντας Διάλλα αποτελεί μια σημαίνουσα συμβολή στην πρόσφατη

βιβλιογραφία για τον εθνικισμό, καθώς η συγγραφέας με μια στέρεη αφήγηση αναλύει μια εξαιρετικά σύνθετη περίπτωση, εκείνη της συγκρότησης των σύγχρονων αντιλήψεων για το έθνος στο πλαίσιο μιας απολυταρχικής αυτοκρατορίας. Στο επίκεντρο της προβληματικής της τίθεται η συζήτηση των ρώσων διανοουμένων για την «εθνική ιδιοπροσωπία», όπως διαρθρώνεται γύρω από τη σχέση δυο παράλληλων ταυτοτήτων, της εθνοτικά ρωσικής και της φυλετικά-πολιτισμικά σλαβικής. Αντιμετωπίζοντας τις τελευταίες όχι ως διαμορφωμένες αλλά ως ένα ρευστό πλέγμα θέσεων και αντιλήψεων που βρίσκεται σε μια συνεχή διαπραγματεύση, επιλέγει να παρακολουθήσει αυτή τη διαπραγματεύση στο πεδίο της εξωτερικής πολιτικής. Σε ένα πεδίο κατακεραματισμένο, συνδεδεμένο απόλυτα με το εσωτερικό της χώρας, η συγγραφέας αναδεικνύει τον διαφορετικό μεταβλητό λόγο και στρατηγική των παραγόντων που συμβάλλουν στην τοποθέτηση της Ρωσίας απέναντι στα Βαλκάνια στο πλαίσιο του Ανατολικού Ζητήματος: κρατική πολιτική, διανοούμενοι, κοινή γνώμη.

Η ανά χείρας μελέτη εμπλουτίζει τη σύγχρονη συζήτηση των σχέσεων της Ρω-

σίας με την Ευρώπη, εντάσσοντάς την οργανικά σε ένα πλούσιο τοπίο διαφορετικών εθνικών ιδεολογιών. Ξεφεύγοντας από τις παλαιότερες αναγνώσεις που εστίαζαν στη σύγκλιση ή στην απόκλιση από έναν «δυτικοευρωπαϊκό κανόνα», όπου κυριαρχούσε η έννοια του έθνους κράτους, η ιστορικός αναδεικνύει την ιδιαιτερότητα της ρωσικής περίπτωσης –στο πλαίσιο της σχέσης έθνους-αυτοκρατορίας–, εντάσσοντάς την σε μια διευρυμένη ευρωπαϊκή ιστορία, η οποία περιλαμβάνει στον πυρήνα της διαφορετικές περιπτώσεις, όπως τη ρωσική ή την οθωμανική.

Ένα βιβλίο, λοιπόν, που διευρύνει τους ορίζοντες της ελληνικής βιβλιογραφίας – η οποία, ιδιαίτερα για το 19ο αιώνα, πάσχει από ελληνοκεντρισμό και περιχαράκωση στα στενά γεωγραφικά όρια του ελληνικού βασιλείου. Μελετώντας μια άλλη ιστορικά διαμορφωμένη εμπειρία, η συγγραφέας προσθέτει μια μοναδική ψηφίδα στη μελέτη του πανσλαβισμού, αναδεικνύοντας ένα παράδειγμα που θα έπρεπε να μας απασχολήσει στο μέλλον συγχριτικά με την ελληνική περίπτωση.

ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΑΚΗΣ

Steve Plumb, *Neue Sachlichkeit 1918-33. Unity and Diversity of an Art Movement*, Άμστερνταμ/Νέα Υόρκη, Rodopi, 2006, 165 σ.

Το 1925 ο Gustav Hartlaub, διευθυντής του Kunsthalle [Αίθουσα Τέχνης] στο Μάναϊμ, οργάνωσε την έκθεση με τίτλο «Neue Sachlichkeit: Deutsche Malerei seit dem Expressionismus» [«Νέα Αντικειμενικότητα: η γερμανική ζωγραφική από τον εξπρεσιονισμό και μετά»], η οποία περιλάμβανε 124 έργα 32 καλλιτεχνών. Από τότε ο όρος «Νέα Αντικειμενικότητα» επικράτησε έναντι άλλων όρων –όπως «νεοανατουραλισμός», «νέος νατουραλισμός», «νέος ρεαλισμός» και «νέος πραγματισμός»– που

επίσης χρησιμοποιούνταν για να προσδιορίσουν μια μερίδα γερμανών καλλιτεχνών που, έχοντας απομακρυνθεί από τον εξπρεσιονισμό, είχαν προσανατολιστεί προς το ρεαλισμό.¹ Η αναζήτηση αφορούσε, όπως επισημαίνει ο Jost Hermand, ένα νέο όρο

1. Για την πρώτη εμφάνιση του όρου «Νέα Αντικειμενικότητα», βλ. Fritz Schmalenbach, «The Term *Neue Sachlichkeit*», *The Art Bulletin* 22 (Σεπτέμβριος 1940) 161-165.

για να οριστεί η ιδεολογική και καλλιτεχνική υπόσταση της νέας γενιάς· αυτός ο όρος χρειάζοταν να συνδέεται με τη Δημοκρατία της Βαϊμάρης και να μην παραπέμψει, όπως ο εξπρεσιονισμός, στην περίοδο της αυτοκρατορίας του Γουλιέλμου.² Ο όρος του Hartlaub, παρά την ασάφεια και των δύο λέξεων που περιέχει (το «νέα» προσδιορίζει μια νέα εμφάνιση ή μια ανανέωση και το «αντικειμενικότητα» συνδέεται με την αμεροληψία ή με την προσήλωση στο αντικείμενο;), καθιερώθηκε εύκολα.

Ασάφεια όμως δε δημιουργεί μόνο ο όρος, αλλά και η κατηγοριοποίηση των καλλιτεχνών από τον Hartlaub.³ Ειδικότερα, λαμβάνοντας ως δεδομένη τη διαφορετικότητα των καλλιτεχνών που συμπεριέλαβε, πρωτίστως σε επίπεδο ύφους και δευτερευόντως σε επίπεδο πολιτικών πεποιθήσεων, πρόβη στην έκθεσή του σε ένα διαχωρισμό μεταξύ αριστερών και δεξιών καλλιτεχνών, χαρακτηρίζοντας τους πρώτους «βερσιτές» (για παράδειγμα, τους Georg Grosz, Otto Dix, Max Beckmann, Karl Hubbuch, Rudolf Schlichter) και τους δεύτερους «κλασικιστές» (για παράδειγμα, τους Alexander Kanoldt, Carlo Mense, Georg Schrimpf). Αυτή η διάκριση όμως είχε πολλές αδυναμίες. Πρώτον, για να χαρακτηρίσει τους πρώτους «βερσιτές» στηρίχθηκε στη θεματογραφία τους (έργα κοινωνικής κριτικής), ενώ για να χαρακτηρίσει τους δεύτερους («κλασικιστές») στηρίχθηκε στο ύφος τους (περισσότερο αναπαραστατικό και νατουραλιστικό με νεκρές φύσεις, τοπία και προσωπογραφίες ως θέματα). Επομένως, στο εικαστικό

επίπεδο δε χρησιμοποίησε ένα ενιαίο κριτήριο. Δεύτερον, η πολιτική διάκριση είναι παραπλανητική. Ακόμα κι αν ίσχυε σε κάποιον βαθμό για τους πρώτους, σίγουρα δεν ίσχυε για τους δεύτερους, εκ των οποίων κάποιοι ήταν δεξιοί, αλλά πολλοί εμφανίζονται πολιτικά ουδέτεροι ή ανενεργοί. Τέλος, όλη αυτή τη διάκριση ο Hartlaub την έκανε μάλλον μόνο σε θεωρητικό επίπεδο και όχι σε πρακτικό, αφού τα έργα που τελικά επέλεξε να εκθέσει δεν ήταν αντιπροσωπευτικά, αν μη τι άλλο του διαχωρισμού που έκανε στην εισαγωγή του καταλόγου. Έτσι, για παράδειγμα, σε ό,τι αφορά τους βερσιτές, από τα έργα που επέλεξε να εκθέσει, με εξαίρεση την περίπτωση του Grosz, ελάχιστα καταδείκνυαν τον κοινωνικό προβληματισμό και τον αριστερό προσανατολισμό των καλλιτεχνών.⁴

Από χρονική σκοπιά, η μεταγενέστερη ιστοριογραφία τοποθετεί τη Νέα Αντικειμενικότητα στα 1924-1929, δηλαδή στα χρόνια της σχετικής «σταθερότητας» της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης, χρησιμοποιώντας όμως πάντα ως κριτήριο για να περιλάβει έναν καλλιτέχνη σε αυτή το ότι συμμετέχε στην έκθεση του 1925. Από μορφολογική σκοπιά, η Νέα Αντικειμενικότητα έχει κατά βάση συσχετιστεί όχι τόσο με την αμερόληπτη πιστή αναπαραστάση, όσο με την προσήλωση στο αντικείμενο (Sache) και την απόδοση μιας νέας οπτικής του κόσμου μέσα από ένα αποστασιοποιημένο αναστοχασμό.⁵ Η πρώτη σημαντική μελέτη για τη Νέα Αντικειμενικότητα

2. Jost Hermand, «Unity Within Diversity? The History of the Concept 'Neue Sachlichkeit'», Keith Bullivant (επιμ.), *Culture and Society in the Weimar Republic*, Μάντσεστερ, Manchester University Press, 1977, σ. 167-168.

3. Gustav F. Hartlaub, «Zum Geleit», Gustav F. Hartlaub (επιμ.), «*Neue Sachlichkeit*». *Deutsche Malerei seit dem Expressionismus*, Μνυχάμ, Städt. Kunsthalle, 1925, [σ. 3].

4. Η έκθεση του 1925 συνοδεύτηκε από τη δημοσίευση της μελέτης του Franz Roh *Nach-Expressionismus. Magischer Realismus. Probleme der neuesten europäischen Malerei*, Klinkhardt & Biermann, Λειψία 1925. Παρά κάποιες επιμέρους διαφοροποιήσεις, ο Roh κινήθηκε στη λογική του Hartlaub, επικεντρώνοντας σχεδόν αποκλειστικά σε μορφολογικά κριτήρια.

5. Βλ. ενδεικτικά: Hal Foster, Rosalind Krauss, Yve-Alain Bois και Benjamin H.D. Buchloh, *Art Since 1900*.

κυκλοφόρησε το 1969 από τον Wieland Schmied, ο οποίος υιοθέτησε πλήρως το διαχωρισμό των καλλιτεχνών με βάση τα κριτήρια του Hartlaub, ενώ η προσωπική του συμβολή ήταν κυρίως πως πρόσθεσε ως παράμετρο την τοπική διάκριση των καλλιτεχνών βάσει της πόλης στην οποία είχαν δραστηριοποιηθεί.⁶ Από τη δεκαετία του '70 ως σήμερα όλοι οι μελετητές της τέχνης των εν λόγω καλλιτεχνών, με ελάχιστες εξαιρέσεις,⁷ αναπαράγουν το μοντέλο του Hartlaub, συχνά σε συνδυασμό με

εκείνο του Schmied, σχεδόν χωρίς καμία διάθεση κριτικής ή αμφισβήτησης και χωρίς να επιχειρούν μια διαφορετική προσέγγιση,⁸ αν και θα περίμενε κανείς ότι με το πάραυτα του χρόνου θα εντόπιζαν τις αδυναμίες μιας τέτοιας ομαδοποίησης καλλιτεχνών τόσο διαφορετικών μεταξύ τους σε μορφολογικό και ιδεολογικό επίπεδο, και θα όριζαν με μεγαλύτερη σαφήνεια την κατάσταση στη γερμανική ζωγραφική του μεσοπολέμου σε επίπεδο ορολογίας, αλλά –κυριότερα– και σε επίπεδο ουσίας.

Υπό αυτό το πρίσμα θα πρέπει να εξετάσουμε και την πιο πρόσφατη μελέτη για τη Νέα Αντικειμενικότητα, που γράφτηκε από τον Steve Plumb, με τον πολλά υποσχόμενο τίτλο *Neue Sachlichkeit, 1918-1933: Unity and Diversity of an Art Movement* (Rodopi, Αμστερνταμ 2006) και βασίζεται στη διδακτορική διατριβή που εκπόνησε στο Πανεπιστήμιο του Sunderland (ολοκληρώθηκε το 2002). Όπως αναφέρει ο Plumb στην εισαγωγή του βιβλίου του, στόχος του είναι να διερευνήσει «the diversity of the movement,

Modernism, Antimodernism, Postmodernism, Λονδίνο, Thames and Hudson, 2004 [ελληνική έκδοση: *Η τέχνη από το 1900. Μοντερνισμός, Αντιμοντερνισμός, Μεταμοντερνισμός*, μετάφρ. Ιουλία Τσαλακίδου, Αθήνα, Επίκεντρο, 2007].
Sergiusz Michalski, *New Objectivity. Neue Sachlichkeit - Painting in Germany in the 1920s*, μετάφρ. Michael Claridge, Κολωνία, Taschen, 2003.
Wieland Schmied, «Developments in German Art», Christos M. Joachimides, Norman Rosenthal και Wieland Schmied (επιμ.), *German Art in the 20th Century. Painting and Sculpture, 1905-1985*, Μόναχο, Prestel, 1985, σ. 21-72.
Bärbel Schrader και Jürgen Schebera, *The "Golden" Twenties. Art and Literature in the Weimar Republic*, μετάφρ. Katherine Vanovitch, Νιου Χέιβεν/Λονδίνο, Yale University Press, 1988.
John Willett, *Art and Politics in the Weimar Period. The New Sobriety, 1917-1933*, Νέα Υόρκη, Pantheon Books, 1980.
Stephanie Barron (επιμ.), *German Expressionism 1915-1925, The Second Generation*, Μόναχο, Prestel, 1988.
Dennis Crockett, *German Post-Expressionism. The Art of the Great Disorder, 1918-1924*, Πενσυλβάνια, Pennsylvania State University Press, 1999.

6. Wieland Schmied, *Neue Sachlichkeit und Magischer Realismus in Deutschland, 1918-1933*, Αννόβερο, Schmidt-Küster, 1969.

7. Μια διαφορετική προσέγγιση επιχειρήσαν οι οργανωτές της έκθεσης *Ρεαλισμός και αντικειμενικότητα. Όψεις της γερμανικής τέχνης, 1919-1933*, στο πλαίσιο της οποίας οι καλλιτέχνες διακρίνονταν σε έξι υποομάδες: 1) ντανταϊ-

σμός (Hausmann, Schwitters), 2) βερσισμός (Beckmann, Grosz, Dix, Scholz, Schlichter, Hubbuch, Schad), 3) νέα αντικειμενικότητα (Grossberg, Raderscheidt, Lenk, Kanoldt, Schrimpf, Mense), 4) φωτομοντάζ (Heartfield, Baumeister), 5) προλεταριακή επαναστατική τέχνη (Griebel, Nagel, Grundig, Querner), 6) ποιητικός κονστρουκτιβισμός (Hoerle, Seiwert, Nerlinger, Arntz). Βλ. Roland März και Gottfried Riemann (επιμ.), *Realismus und Sachlichkeit. Aspekte deutscher Kunst, 1919-1933*, Βερολίνο, Staatlichen Museen, 1974.

8. Για να είμαστε ακριβείς, συχνά οι μεταγενέστεροι μελετητές διαπιστώνουν την ανεπάρκεια του όρου «Νέα Αντικειμενικότητα»· κάποιιοι μάλιστα προσπάθησαν να αντικαταστήσουν τον όρο αυτό με κάποιον άλλο, όπως μεταεξπρεσιονισμός, κοινωνικός ρεαλισμός, νεορεαλισμός. Ωστόσο στην ουσία δεν άλλαξε κάτι, αφού η κατηγοριοποίηση και τα κριτήρια του Hartlaub εξακολούθησαν να γίνονται αποδεκτά, ακόμα κι όπου χρησιμοποιήθηκε κάποιος νέος όρος.

such as differences and contradictions in aims, influences, and the use of devices such as allegory, the uncanny, but just as importantly, acknowledging coherence».⁹ Επιπλέον, δηλώνει πως σκοπεύει να μελετήσει τα έργα σε συνάρτηση με το ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο παρήχθησαν.

Neue Sachlichkeit 1918-33
Unity and Diversity
of an Art Movement

Steve Plumb

Amsterdam - New York, NY 2006

Η πρώτη αδυναμία αυτής της μελέτης φαίνεται κιόλας από τον τίτλο, αφού παρουσιάζει τη Νέα Αντικειμενικότητα ως κίνημα. Όμως οι καλλιτέχνες αυτοί ποτέ δεν αποτέλεσαν κίνημα: με άλλα λόγια, δεν συγκεντρώθηκαν με δική τους πρωτοβουλία, λόγω κοινών ιδεολογικών ή τεχνολογικών προσεγγίσεων, ούτε κυκλοφόρησαν ποτέ κάποιο μανιφέστο ή πρόγραμμα με τις θέσεις τους. Η ομαδοποίησή τους ήταν μια κατασκευή του Hartlaub. Ο Plumb, παρότι αναγνωρίζει και αναφέρει σε διάφορα σημεία του κειμένου του το εν λόγω στοιχείο,¹⁰ δεν προκρίνει τη χρήση ενός

άλλου όρου, όπως τάση, αλλά παντού στο κείμενό του χαρακτηρίζει τη Νέα Αντικειμενικότητα «κίνημα».

Επιπλέον, στην ανάλυσή του ακολουθεί τον Hartlaub τόσο στην ορολογία, όσο και στον τετριμμένο διαχωρισμό των καλλιτεχνών. Παρόλο που αφιερώνει ένα ολόκληρο κεφάλαιο στην ιστορία της χρήσης του όρου («Νέα Αντικειμενικότητα») στη ζωγραφική και στην πρόσληψή του από τους μεταγενέστερους μελετητές, στοχεύοντας, όπως υποστηρίζει, στο να επιστημονοποιήσει τις θεωρίες που είναι προβληματικές, τελικά δεν το κάνει. Η συγκέντρωση των στοιχείων είναι αξιόλογη, αλλά η δική του άποψη απουσιάζει ή, ακριβέστερα, χάνεται μέσα στα συνεχόμενα παραθέματα με τις απόψεις ιστορικών και κριτικών τέχνης και φιλοσόφων.

Αναφορικά με το στόχο της μελέτης του, θα περιμέναμε εξάλλου να αναπτύσσει εξίσου το τι διαφοροποιεί και το τι ενώνει τους καλσο σκέλος του ερωτήματος. Ως προς το πρώτο, το μόνο που αναφέρει είναι ότι η κριτική προσέγγιση δεν χαρακτηρίζει το έργο όλων, αλλά μόνο της πτέρυγας των βεριστών. Χαρακτηριστικά αναφέρει το εξής: «It is this social role that forms a part of *Neue Sachlichkeit*, which can differentiate some painters from others, particularly in its criticism of modern society».¹¹ Άρα γι' αυτόν η ειδοποιός διαφορά μεταξύ των καλλιτεχνών είναι το αν ασχούν κοινωνική κριτική ή όχι.

Σε αυτό το σημείο, αξίζει να σημειωθεί ότι πουθενά στη μελέτη του ο Plumb δεν αναπτύσσει το ζήτημα της πολιτικής ιδεολογίας των καλλιτεχνών γιατί θεωρεί ότι τα έργα της Νέας Αντικειμενικότητας δεν εξέφραζαν μια σαφή πολιτική άποψη. Όπως παρατηρεί: «The artists, at least in their work, generally remained non-committal in terms of politics, while still expressing social criticism».¹² Ωστόσο εί-

9. Steve Plumb, *Neue Sachlichkeit*, σ. 13.

10. Ενδεικτικά βλ. στο ίδιο, σ. 62.

11. Στο ίδιο, σ. 68-69.

12. Στο ίδιο, σ. 43.

και μάλλον αδύνατο να υποστηρίξει κανείς πως δεν εκφράζουν μια ρητή πολιτική άποψη οι έντονα κριτικές, κυνικές, και χλευαστικές συνθέσεις καλλιτεχνών όπως οι Grosz, Dix, Schlichter και Scholz, οι οποίοι διετέλεσαν κατά τον μεσοπόλεμο μέλη του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας (KPD) και στα έργα τους σχολιάζουν τα πολιτικά γεγονότα της εποχής, καταδεικνύοντας την ταξική διαφοροποίηση μέσω της απόδοσης της δεινής θέσης των εργατών και των ποικίλων μορφών καταπίεσης που υφίσταντο οι ευπαθείς ομάδες, σε συνδυασμό με την προβολή εκείνου που θεωρούσαν το αληθινό πρόσωπο των εκμεταλλευτών του προλεταριάτου.

Από την άλλη, το πρώτο στοιχείο που αναφέρει ο Plumb ως ενοποιητικό των καλλιτεχνών, δίνοντας παράλληλα το ιστορικό πλαίσιο (κεφ. 2), είναι οι κοινές εμπειρίες που αντανακλώνται στο έργο τους, δηλαδή η εμπειρία του πολέμου και η συνακόλουθη απογοήτευση και αποστροφή για την εξουσία. Ωστόσο, παρόλο που αυτό ισχύει για τα έργα των προαναφερθέντων ζωγράφων, δεν ισχύει για έργα καλλιτεχνών όπως οι Kanoldt, Mense, Schrimpf, Franz Radziwill και Carl Grossberg, οι οποίοι φιλοτέχνησαν κυρίως τοπία, νεκρές φύσεις και προσωπογραφίες, αλλά συμπεριλήφθηκαν στην έκθεση του Hartlaub. Κι αν ακόμα θεωρηθεί πως η επιλογή αυτής της θεματογραφίας δηλώνει απόρριψη του πολέμου και της πολιτικής, αυτό δεν τεκμηριώνεται – τουλάχιστον όχι στη μελέτη του Plumb.

Η σημαντικότερη προσπάθεια του συγγραφέα για να συνδέσει τους καλλιτέχνες μεταξύ τους έγκειται στο ότι εντοπίζει τρεις έννοιες, την αλληγορία («allegory»), το αλλόκοτο («uncanny»), και τη «συλλογικότητα των δύο» («collectivity of two» αναφέρεται στα διπλά πορτρέτα), που θεωρεί ότι διέπουν, αν όχι όλα, τουλάχιστον τα περισσότερα έργα της έκθεσης. Η χρή-

ση και των τριών αυτών επινοημάτων, που τα συνδέει μεταξύ τους με την προσήλωσή στο αντικείμενο, η οποία τοποθετείται σκόπιμα με αυθαίρετο τρόπο ως στοιχείο της σύνθεσης, θεωρεί ότι αποσκοπεί στην κατάδειξη μιας συγκεκριμένης αλήθειας: της αποξένωσης και της απομόνωσης του ανθρώπου μέσα στο αστικό περιβάλλον και του άγχους του για την εκμηχάνιση του σύγχρονου κόσμου, που διαρκώς απομακρύνεται από τη φύση. Σε ένα κεφάλαιο της μελέτης του (κεφ. 3) αναλύει αυτές τις έννοιες θεωρητικά και σε ένα δεύτερο (κεφ. 4) προσπαθεί πιο συστηματικά να τις εφαρμόσει σε κάποια έργα. Αναμφισβήτητα τα τρία αυτά στοιχεία του Plumb μπορούν να εντοπιστούν σε κάποιες περιπτώσεις: όμως, όπως τελικά και ο ίδιος με αμηχανία παραδέχεται, δεν ισχύουν για όλους τους καλλιτέχνες ούτε για όλα τα έργα.

Στα δύο επόμενα κεφάλαια ο συγγραφέας προσπαθεί με αρκετά συνοπτικό και επιφανειακό τρόπο να δείξει την ευρύτητα του φαινομένου της Νέας Αντικειμενικότητας στην τέχνη της φωτογραφίας και στη λογοτεχνία αναδεικνύοντας κοινά τους σημεία με τη ζωγραφική, ενώ το τελευταίο κεφάλαιο το αφιερώνει στο ζήτημα της σύνδεσης της τέχνης της Νέας Αντικειμενικότητας με την τέχνη του Τρίτου Ράιχ. Ως προς αυτό το τελευταίο ζήτημα, θεωρεί ότι αυτή η σύνδεση είναι δικαιολογημένη, αφού και η μια και η άλλη τέχνη είναι ρεαλιστικές ως προς τη μορφή, αλλά ότι οι δύο τέχνες διαφέρουν ως προς το ότι μέσω της πρώτης εκφράζονται τα συναισθήματα του καλλιτέχνη για το σύγχρονο κόσμο, ενώ μέσω της δεύτερης όχι. Ωστόσο το να συνδέουμε μορφές τέχνης μόνο στη βάση της αναπαραστατικότητας είναι μάλλον αφελές, καθώς ένα έργο δεν είναι μόνο εικόνα, αλλά και ιδέα-νόημα. Είναι γεγονός ότι οι ρεαλισμοί στην τέχνη είναι πολλοί και ποικίλοι και σε κάθε περίπτωση είναι αναγκαίο να ορίζουμε τα κριτήρια σύμφωνα με τα οποία χαρακτηρίζουμε μια τέχνη ρεαλιστική, λαμβάνοντας υπόψη τόσο τα

13. Στο ίδιο, σ. 151.

μορφικά στοιχεία, όσο και το χώρο, το χρόνο και τις ιδέες στις οποίες υπόκειται ο εκάστοτε ρεαλισμός. Στην περίπτωση όμως της Νέας Αντικειμενικότητας είναι αδύνατο να καταλήξουμε σε ασφαλή συμπεράσματα αν επιδιώξουμε να αντιμετωπίσουμε τους καλλιτέχνες ως μία ομάδα, από τη στιγμή που ήταν εξαιρετικά ετερόκλητοι ως προς το ύφος, τη θεματολογία, αλλά κυρίως ως προς την πολιτική τους ιδεολογία. Εδώ μπορούμε να προσθέσουμε ότι τα έργα πολλών από τους καλλιτέχνες που ο Hartlaub κατέταξε στους αριστερούς περιλήφθηκαν στην έκθεση της Εκφυλισμένης Τέχνης που οργάνωσαν οι ναζί το 1937, ενώ τα έργα των δεξιών ζωγράφων της έκθεσης του Hartlaub έγιναν αποδεκτά και κάποιοι από αυτούς κατέλαβαν επίσημες θέσεις στο ναζιστικό καθεστώς. Παρόλα αυτά, ανεξαρτήτως θεματικής και ιδεολογίας, όλοι οι καλλιτέχνες κατηγοριοποιήθηκαν εντέλει από τους μελετητές ως –και ακόμα θεωρούνται– εκπρόσωποι της Νέας Αντικειμενικότητας.

Τέλος, στα συμπεράσματά του ο Plumb ισχυρίζεται ότι αυτοί οι καλλιτέχνες ορθώς αντιμετωπίζονται ως ομάδα, προβάλλοντας τον απλοϊκό ισχυρισμό πως: «... to have been grouped as they have for so many years, there must be something that they all shared...».¹³ Αφού κάνει μια σύνοψη των επιχειρημάτων του, καταλήγει επίσης στην εξής διαπίστωση: «It is therefore the object which is the predominant unifying factor in the visual art of Neue Sachlichkeit».¹⁴ Με δεδομένα όσα εκτέθηκαν παραπάνω, η θέση του αυτή δεν είναι καθόλου πρωτότυπη και δεν προσφέρει νέες ιδέες και συμπεράσματα. Αντιθέτως, συνεχίζει την «παράδοση» των μελετητών που προηγήθηκαν, και μάλλον εντείνει την πλάνη γύρω από τη Νέα Αντικειμενικότητα χαρακτηρίζοντάς τη «κίνηση».

Στο μέτρο βεβαίως που όλοι οι νεότεροι μελετητές ταυτίζονται με τους προγενέστερους είναι δύσκολο να προκύψει κάποια νέα προσέγγιση σχετικά με τη Νέα Αντικειμενικότητα. Αυτό που πάνω από όλα χρήζει μελέτης είναι η περίπτωση του ίδιου του Hartlaub, οι συνθήκες και οι σκέψεις που οδήγησαν στην οργάνωση αυτής της έκθεσης, στη χρήση του όρου «Νέα Αντικειμενικότητα» και στη συγκεκριμένη ομαδοποίηση, αλλά και η υποδοχή αυτών από τους συγχρόνους του. Κάτι καινούριο θα μπορούσε να προσφέρει μια νέα οπτική γωνία που θα παραμέριζε για λίγο το μοντέλο του Hartlaub και των συνεχιστών του και θα εξέταζε με ποιο τρόπο είναι ο κάθε καλλιτέχνης ρεαλιστής, σε τι τον εξυπηρετεί ο ρεαλισμός και πότε αυτός αποτελεί μια πολιτική ή μια αισθητική διαδικασία. Αξίζει εδώ να προσθέσουμε ότι και πολλοί άλλοι γερμανοί καλλιτέχνες της περιόδου αυτής, όπως οι Otto Nagel, Karl Völker και Otto Griebel, στράφηκαν προς το ρεαλισμό, αλλά δεν έχουν ενταχθεί ως τώρα στη Νέα Αντικειμενικότητα, απλώς και μόνο επειδή δεν συμπεριλήφθηκαν στην έκθεση του 1925. Τέλος, είναι πολύ σημαντικό να εξετάσουμε και να λαμβάνουμε υπόψη την πρόσληψη κάθε φορά του όρου «Νέα Αντικειμενικότητα»: αυτό το έκανε το 1977 ο Hermand σε άρθρο με τίτλο παρόμοιο με του βιβλίου του Plumb («Unity within Diversity? The History of the Concept 'Neue Sachlichkeit'»),¹⁵ αλλά με άποψη τελείως διαφορετική, αφού καταλήγει στη διαπίστωση ότι ο όρος είναι ασαφής και παραπλανητικός. Σχεδόν τριάντα χρόνια αργότερα, το βιβλίο του Plumb λειτουργεί μάλλον ως υπενθύμιση πως πολλοί μελετητές συνεχίζουν να αγνοούν αυτή την ορθή επισήμανση, αναπαράγοντας τις ευκολίες και τα στερεότυπα της «Νέας Αντικειμενικότητας» του Hartlaub.

ΠΟΠΗ ΣΦΑΚΙΑΝΑΚΗ

14. Στο ίδιο, σ. 154.

15. Βλ. J. Hermand, *ό.π.*

Οντέτ Βαρών-Βασάρ, Η εηηλικίωση μιας γενιάς: νέοι και νέες στην Κατοχή και στην Αντίσταση, Αθήνα, Εστία, 2009, 556 σ.

«Η κατανόηση ενσωματώνεται έτσι στην “αλήθεια της ιστορίας”, σ’ εκείνη δηλαδή την αλήθεια την οποία η ιστορία είναι άξια να παραγάγει. Δεν αποτελεί την υποκειμενική πλευρά, ενώ η ερμηνεία θα καταλάμβανε την αντικειμενική πλευρά. Η υποκειμενικότητα δεν είναι μια φυλακή, και η αντικειμενικότητα δεν είναι η απελευθέρωση από αυτή την φυλακή». Το νόημα της φράσης του Paul Ricoeur διατρέχει όλο το νέο βιβλίο της Οντέτ Βαρών-Βασάρ –παρατίθεται σε δύο σημεία μάλιστα– καταλήγοντας να γίνει η κεντρική του ιδέα. Το *Η εηηλικίωση μιας γενιάς: νέοι και νέες στην Κατοχή και στην Αντίσταση* είναι ένα πολυεπίπεδο εγχειρίδιο κατανόησης της συμπεριφοράς της ελληνικής νεολαίας στα δίσεκτα χρόνια της Κατοχής και της Αντίστασης. Η συγγραφέας, όπως εξηγεί κατ’ επανάληψη, επιδιώκει να παρουσιάσει την ιστορία της μοναδικής συνάντησης) των νεανικών οργανώσεων με την Αντίσταση (σ. 48), να σκιαγραφήσει το δυναμισμό των πρώτων, ομού με τις περιπτώσεις που αυτός καταλήγει στην αυθυπαρξία τους, και το γενεσιουργό καλούπι της δεύτερης σε μια σχέση γόνιμης αλληλεπίδρασης.

Το βιβλίο έχει καταρχάς αυταπόδεικτη αξία ως πλήρης και λεπτομερής καταγραφή των αντιστασιακών οργανώσεων νεολαίας όλο του πολιτικού και κοινωνικού φάσματος. Στις 521 σελίδες του παρελαύνουν η ΕΠΟΝ, η νεολαία (ή ορθότερα οι νεολαίες) του ΕΔΕΣ –Δημοκρατική Νεολαία, ΕΔΕΕ και Ελληνοπούλα–, η Στρατιά Σκλαβωμένων Νικητών (ΣΣΝ), η ΠΕΑΝ και η Ιερά Ταξιαρχία (ΙΤ). Η βεβιασμένη ταύτιση του νεολαίστικου συλλογικού υποκειμένου της Κατοχής με την ΕΠΟΝ στέργισε αυτές τις οργανώσεις από τις δίκαια κερδισμένες δάφνες τους. Στη μελέτη, οι «αστικές» οργανώσεις των Αθηνών παρουσιάζονται ως δραστήριες οργανωτικές δομές που λειτουργούν με

τη λογική των συγκοινωνούντων δοχείων χάρη στην «επαλληλία μελών και στελεχών» (Αλέξανδρος Ζαούσης), αλλά το νέο στοιχείο που κερδίζει ο αναγνώστης είναι η εξαντλητική ανάλυση της κοινωνικής και ταξικής τους προέλευσης. Ο εντοπισμός τους στην αστική και κοινωνική γεωγραφία της Αθήνας (αστικά, μεσοαστικά στρώματα, φοιτητικές ομάδες), ο επαγγελματικός καταμερισμός των στελεχών τους και, στο μέτρο του δυνατού, η ηλικιακή τους σύνθεση, είναι μια ανάλυση πολύτιμη για την κοινωνική ιστορία της δεκαετίας του ’40 που στρέφει συνήθως τα φώτα της αποκλειστικά στην Αριστερά για να αντλήσει στοιχεία για την τότε κοινωνία και τη διαστρωμάτωσή της.

Η Οντέτ Βαρών πετυχαίνει να «αποκαταστήσει» τις μη εαυμικές οργανώσεις στο βάθος τους επιχειρώντας ταυτόχρονα μια ανάλυση του δυσμετάφραστο στα ελληνικά γαλλικού όρου «Resistance Civile» (αστική αντίσταση/αντίσταση των πολιτών). Στο κεφάλαιο των αστικών αντιστασιακών οργανώσεων, η πραγματικότητα της ζύμωσης στην αντιστασιακή Αθήνα δίνεται περιεκτικά και με τρόπο που θα ζήλευε ένας διακεκριμένος ερευνητής των αστικών σπουδών: «Η οργάνωση “ζούσε” στους υπαίθριους χώρους της γειτονιάς. Ο συνεκτικός και προστατευτικός ιστός της γειτονιάς αγκαλιάζει τα νέα παιδιά της. Οργάνωση λοιπόν μιας πόλης της δεκαετίας του ’40 όπου η γειτονιά όχι μόνο δεν έχει πεθάνει αλλά είναι αυτή που ορίζει και συντηρεί τον ιστό της οργάνωσης» (σ. 152). Οργανώσεις με ριζοσπαστικές πολιτικές θέσεις και αποδεδειγμένους ηρωισμούς, τιμώνται περαιτέρω με την καίρια διαπίστωση πως η εμφυλιακή ανωμαλία συμπάρεσε στη λήθη όχι μόνο την Αριστερά, αλλά μια ολόκληρη γενιά. Το μνημείο της ΠΕΑΝ στη Γλάδστωνος τοποθετήθηκε μόλις το 1987, ενώ «μια αντίστοιχη ενέργεια στη Γαλλία, θα είχε επιβραβευθεί

από την επόμενη της απελευθέρωσης: Θα είχε εντοιχιστεί αναμνηστική πλάκα από αυτές που είναι γεμάτοι οι δρόμοι του Παρισιού και για γεγονότα πολύ μικρότερης σημασίας» (σ. 163). Ταυτόχρονα, και κυρίως μέσα από την αναπόφευκτη σύγκριση με τις οργανώσεις του αριστερού χώρου (και συγκεκριμένα την ΕΠΟΝ) αναδεικνύονται και τα όρια του κοινωνικού οράματος: Οι τρεις γυναίκες της νεολαίας του ΕΔΕΣ, φανατικά στρατευμένες στην ιδέα της Αντίστασης και ακραιφνών δημοκρατικών φρονημάτων, παραδέχονται πως δεν είχε μπει ποτέ στην οργάνωσή τους ζήτημα κοινωνικής χειραφέτησης των γυναικών (σ. 217-218), υπογραμμίζοντας άθελά τους καίριες διαφορές αντιστασιακής «ποιότητας» και επιτρέποντας στη συγγραφέα να αναδείξει τον ιδιαίτερο ρόλο του ΕΑΜ και της ΕΠΟΝ στα γεγονότα της Κατοχής.

Ολόκληρο το δεύτερο μέρος είναι αφιερωμένο στην Αριστερά. Μέσα από την ιχνυγλάτση της διαδρομής των πρωτο-

βουλίων του ΚΚΕ για τη νεολαία μέσα από ποικίλα σχήματα, συσσωματώσεις και μέτωπα που σηματοδοτούν πρώτα τη μετάβαση από την αντιδικτατορική πάλη του 1936-1940 στα καθήκοντα της αντίστασης μέσα στη ξένη κατοχή και σε δεύτερο επίπεδο την παράδοση της σκυτάλης σε μια νέα γενιά κομμουνιστών. Προδρομικές οργανώσεις ανασύρονται μέσα από τη λήθη που τις καταδίκασε η αίγλη των αγώνων της Κατοχής, όπως η Φιλειρηνική Ένωσις Οργανώσεων Νέων (ΦΕΟΝ), το διαπαρταξιακό Αντιδικτατορικό Μέτωπο Νέων (ΑΔΝ) και οι ομαδοποιήσεις που ξεφύτρωσαν την πρώτη κατοχική περίοδο της σύγχυσης και της ανασυγκρότησης: Φιλική Εταιρεία Νέων (ΦΕΝ), Ξύπνημα, Φοιτητική Κομμουνιστική Οργάνωση, Ένωσις Νέων Αγωνιστών Ρούμελης (ΕΝΑΡ), Θεσσαλικός Ιερός Λόχος (ΘΙΑ), Παγκρήτιος Οργανώσις Ελευθέρων Νέων (ΠΟΕΝ), η ομόληξη της ΕΠΟΝ, Εθνική Πανηπειρωτική Οργάνωση Νεολαίας, Λεύτερη Νέα, ΕΑΜ Νέων (ΕΑΜΝ). Κάθε οργάνωση παρατίθεται στη χρονική συγκυρία της σύστασής της χωρίς να χάνεται ποτέ ο συνδετικός ιστός που ορίζει η μετάβαση «από την ΟΚΝΕ στην ΕΠΟΝ». Η προϊστορία των αριστερών νεολαίων της Κατοχής καταλήγει ομαλά στη σύμπληξη της ΕΠΟΝ, ένα μέτωπο που πήρε πρωτοφανείς διαστάσεις και ενσωμάτωσε μια τεράστια κοινωνική δυναμική. Δύσκολα κάποιος που φτάνει ως την τελευταία σελίδα, θα αρνηθεί την πανθομολογούμενη διαπίστωση πως «ποτέ μια γενιά δεν υπήρξε τόσο ταυτισμένη με μια οργάνωση όσο η νεολαία της Κατοχής με την ΕΠΟΝ» (σ. 332). Πίσω από την αίγλη του ερχηκτικού αυτού κοινωνικού φαινομένου, την «πολιτιστική άνοιξη» των εντύπων, των λογοτεχνικών συζητήσεων και των θεατρικών παραστάσεων σε βουνά και πόλεις (σ. 451-513), το φρόνημα και τις πολεμικές επιδόσεις των ανταρτοπονιτών βρίσκει η ανατίρρητη πραγματικότητα πως «[η ΕΠΟΝ] δεν αρκέστηκε να είναι η άρνηση (άρνηση στον κατακτητή, άρνηση

στους νόμους της κατοχής), έγινε η θέση. Θέση για το τι έπρεπε να είναι η ζωή των νέων, ποια έπρεπε να είναι τα δικαιώματά τους, ποια η θέση τους στην κοινωνία» (σ. 333).

Εν τέλει, η κερδισμένη στο πεδίο της μάχης αυτονομία της ΕΠΟΝ και η απαλλαγή της από τα κομματικά (ακόμα και τα εαμικά) «δεσμά» ήταν η ειδοποιός διαφορά όχι μόνο σε σχέση με τις υπόλοιπες οργανώσεις νεολαίας, αλλά και όλες τις άλλες εθνικοαπελευθερωτικές οργανώσεις και τα υπόλοιπα εαμικά οργανωτικά σχήματα. Στην ΕΠΟΝ η συγγραφέας βλέπει την κορυφαία στιγμή ενός αυθύπαρκτου νεολαιίστικου κινήματος που διεκδικεί την αυτονομία του από τις προϋπάρχουσες δομές. Αυτό δεν αποδίδεται σε κάποια νομοτέλεια αλλά στη διασταύρωση του πολιτικού βολонταρισμού με τις κατάλληλες συνθήκες, που επιβάλλουν κάτι διαφορετικό από μια απλή αντιγραφή του ΕΑΜ στις νεολαία. Πουθενά οι νέοι δεν έζησαν τόσο ελεύθεροι όσο μέσα στην πρωτοπορία της ΕΠΟΝ. Η κάθετη γεωγραφική ταξινόμηση (τοπικές οργανώσεις) και οριζόντια ανάλυση (συμπεριφορές, πολιτιστική δράση, έμφυλη διάσταση) πραγματοποιούνται στην έρευνα της Βαρών μέσα από την εξάντληση μιας πανσπερμίας πηγών που δίνει στο πόνημα τις διαστάσεις μιας πραγματικής εγκυκλοπαίδειας. Αλλά και η επισήμανση των ορίων της ΕΠΟΝίτικης πρωτοβουλίας, των πολλαπλών αδυναμιών και των «σιωπών» (όπως στο ζήτημα των διώξεων των Εβραίων), ανήκουν στα προτερήματα μιας εμπειριστατωμένης και πολύπλευρης θέασης του ζητήματος που δεν χαρίζεται σε εύκολες αλήθειες ούτε υποκύπτει στη σαγήνη των ηρωικών περιγραφών.

Στην «Εθελικιώση μια Γενιάς» η νεολαία δεν υποβαθμίζεται σε ερευνητικό εργαλείο αλλά τοποθετείται πλήρως και με ακρίβεια στα ιστορικά και κοινωνικά συμφραζόμενα. Η γόνιμη συνδιαλλαγή ανάμεσα στις διάφορες ηλικιακές κατηγορίες των φορέων της αντίστασης και η

συγκριτική ανάλυση των γενεών, αναδεικνύει με αναντίρρητο τρόπο πως η ελληνική αντίσταση (και εν γένει η ενεργητική συμπεριφορά κατά την Κατοχή) ήταν ξεκάθαρα μια υπόθεση της νεολαίας. Η ανάδειξή της σε πρωταγωνιστή της κατοχικής ιστορίας βασίζεται σε δύο βασικά φαινόμενα: το ένα είναι καθαρά αντικειμενικό και αφορά την πραγματικότητα των αριθμών: Η συμμετοχή των νέων στις οργανώσεις ήταν ποιοτικά και ποσοτικά τόσο συντριπτική σε σημείο ώστε η Αντίσταση να θεωρείται νεολαιίστικη υπόθεση. Το δεύτερο είναι υποκειμενικό και αφορά στην «ιδιαιτέρη ιστορική συνειδητότητα της στιγμής» (σ. 32) που χαρακτηρίζει τους νεολαίους της κατοχικής γενιάς. Το υποκειμενικό στοιχείο εδώ δεν είναι μέρος της ανάλυσης αλλά προϋπόθεση. Η συγγραφέας ενδιαφέρεται για την ταυτότητα των νέων ως συλλογικό υποκείμενο και τη διαμόρφωσή αυτής της ταυτότητας μέσα από την εμπειρία της κατοχικής στράτευσης. Οι έννοιες της *στράτευσης* και της *αντίστασης* είναι το θεωρητικό πλαίσιο της μελέτης χωρίς η εννοιολογική προσέγγιση να γίνεται απλώς λεξικογραφικά ή στο χωροχρονικό κενό. Η μεταπολεμική θεσμική κατοχύρωση του όρου «αντίσταση» και η αποτύπωσή του στην κοινή γλωσσική συνείδηση γίνεται με βάση το ελληνικό παράδειγμα και η συγκριτική οπτική με την ευρωπαϊκή εμπειρία, χωρίς να είναι στους εκπεφρασμένους στόχους, ακολουθεί κατά πόδας την επιχειρηματολογία.

Επειδή η Οντέτ Βαρών είναι πρώτα και πάνω από όλα ιστορικός, «βουτάει» κυριολεκτικά στις πηγές της εποχής. Έντυπα, προκηρύξεις και παράνομος Τύπος εργαλειοποιούνται για την απαραίτητη ανάλυση της συνθηματολογίας, αυτό που θα λέγαμε το «discours» των οργανώσεων. Όμως, τα συμπεράσματα θα ήταν απελπιστικά έωλα αν δεν επιστρατεύονταν η προφορική μαρτυρία για να καλύψει το θέμα της βιωμένης εμπειρίας, στοίχημα που θέτει και σε μεγάλο βαθμό κερδίζει

το βιβλίο και η δημιουργός του. Και είναι η «αλήθεια» (και όχι η γοητεία) της προφορικής μαρτυρίας, όπως τη διατύπωσε ο Ντερντά, που το βιβλίο υπερασπίζεται με κάθε απόσπασμα αγωνιστικής εμπειρίας που παρατίθεται στις σελίδες του. Η συγγραφέας θέλει με αυτόν τον τρόπο να μας πει πως είναι εν τέλει η προφορική πηγή που επιτρέπει σε ερευνητή και αναγνώστη να αντιμετωπίσει τη νεολαία ως πολύμορφο σύνολο κατανοώντας όλες τις εσωτερικές διαφοροποιήσεις ως προς την κοινωνική τάξη, το μορφωτικό επίπεδο, την ηλικία και το φύλο.

Σε σχέση με το τελευταίο, το βιβλίο αναδεικνύει πολλές αρετές. Ως γυναίκα ιστορικός, η Οντέτ Βαρών στέκεται ιδιαίτερα στο ζήτημα της γυναικείας χειραφέτησης. Αυτούσια μέρη του βιβλίου θα μπορούσαν να αποτελέσουν ξεχωριστό δοκίμιο γύρω από την έμφυλη διάσταση της αντιστασιακής δράσης. Οι νεαρές γυναίκες της αντίστασης είναι πλάσματα αυτεξούσια, που πετυχαίνουν την τριπλή ανεξαρτητοποίησή τους από τον εθνικό εχθρό, τον ταξικό αντίπαλο και τους κοινωνικούς περιορισμούς της οικογένειας και των συντηρητικών μικροκοινωνιών τους. Εστιάζοντας στο ΕΑΜ ως τη μόνη οργάνωση με χειραφετησιακά οράματα για τη γυναίκα, η συγγραφέας προσεγγίζει την «ειλικρίνεια» της έντυπης προπαγάνδας (π.χ. «Πώς πρέπει να δουλέυη η γυναίκα στο εθνικό απελευθερωτικό μέτωπο») σε αντιπαράθεση με προφορικές μαρτυρίες γυναικών, αντιστρέφοντας τη σχέση υποκειμένου και αντικειμένου και αντιδιαστέλλοντας προθέσεις και τελικά αποτελέσματα.

Τα όποια μειονεκτήματα του προκειμένου βιβλίου συνδέονται αποκλειστικά με το μέγεθος και τις φιλοδοξίες του. Στο μεθοδολογικό τομέα, η μόνη «μομφή» είναι το ευαίσθητο θέμα της καταξίωσης της προφορικής μαρτυρίας. Πολλοί θα επεσήμαναν πως η καταγραφή της βιωμένης εμπειρίας μοιραία υποκύπτει στους περιορισμούς ενός πεπερασμένου δείγματος προσωπικών μαρτυριών, ενώ τα προβλήματα

πολλαπλασιάζονται όταν χρησιμοποιούνται προφορικές πηγές από διαφορετικές προελεύσεις. Οι κινηματογραφημένες συνεντεύξεις από το Αρχείο της ΕΡΤ εντυπωσιάζουν με τον αριθμό, την αντιπροσωπευτικότητά τους και τη σημασία τους ως αυτόνομο αρχειακό σύνολο (μάλλον μη προσβάσιμο σήμερα), διαθέτουν όμως ένα σημαντικό μειονέκτημα: δεν απαντούν στα ερωτήματα που θα ήθελε η ίδια η συγγραφέας να θέσει. Πέρα από τα μεθοδολογικά, η μεγαλύτερη ίσως αδυναμία της μελέτης συναρτάται με την επιλογή να παρουσιαστεί η νεολαία μέσα από τις οργανωμένες εκφράσεις της. Όπως γίνεται σαφές τόσο στον πρόλογο όσο και από τη γύρω από το βιβλίο συζήτηση, η ενηλικίωση αυτής της γενιάς προέκυψε μέσα από τη στράτευση. Και στράτευση σημαίνει οργάνωση. Ωστόσο, αν και η Οντέτ Βαρών διαχειρίζεται πολύ επιτυχημένα την αντίστιξη σημαίνοντος και σημειομένου (οργανωτικής διακρίσεως και ατομικής πρόσληψης) και διαβάζει πάντοτε πίσω από τις γραμμές, η ανάλυση καθηλώνεται συχνά από τον καταστατικό λόγο των οργανώσεων και αδυνατεί να εντοπίσει την πρόσληψη και την εφαρμογή αυτού του λόγου στο πεδίο. Εδώ φαίνεται περισσότερο η έλλειψη της στρατιωτικής (αντάρτικης) πλευράς του ζητήματος, αφού μαζί με αυτό απουσιάζει η εμπειρία της ένοπλης δράσης, ο κατοχικός εμφύλιος και οι σκληρές ενδοαντιστασιακές διαμάχες, τρία πεδία στα οποία επίσης πρωτοστάτησαν οι νεολαίοι ένθεν και εκείθεν. Ο φανατισμός εντοπίζεται και καταγράφεται ενίοτε με επαρκή τρόπο (η αναφορά στη διάσπαση του ΕΔΕΣ είναι υποδειγματική) ως απομάκρυνση από τις καταστατικές αρχές και δεν προχωρά όσο θα απαιτούσε μια σύνθετη μελέτη κοινωνικής ιστορίας. Ως εκ τούτου, το «όραμα» και ο «ενθουσιασμός» υπερφαλαγγίζουν οδυνηρές πραγματικότητες στις οποίες η ίδια νεολαία πρωταγωνίστησε (ας μην ξεχνάμε λ.χ. πως η ΟΗΛΑ και η Εθνική Πολιτοφυλακή επανδρώθηκαν κατά κύριο λόγο από ενθουσιώδεις ΕΠΟΝίτες). Στην

ίδια διαπίστωση οδηγεί και η ανυπαρξία αναφορών —έστω έμμεσων— σε οργανώσεις αμφιλεγόμενες (όπως η Χ) ή οργανώσεις συνεργατών, που επίσης διέθεταν αρκετούς νεολαίους στις τάξεις τους. Αν και μια τέτοια είδους κατ' αντιπαράσταση εξέταση θα ξέφευγε από τους στόχους ενός βιβλίου που δηλωμένα εστιάζει στο αντιστασιακό κίνημα, θα τόνιζε περισσότερο τις πολλαπλές ταυτότητες και τις συγκρουσιακές λογικές μιας νεολαίας που βρισκόταν σε πραγματικό αναβρασμό.

Συνοψίζοντας τα παραπάνω υπό το φως μιας πρόχειρης περιοδολόγησης, το 1943/1944 είναι αισθητά πιο «υποφωτισμένο» στο βιβλίο σε σχέση με το 1941-1943. Κι όμως, την τελευταία φάση της Κατοχής εντάθηκαν οι κοινωνικές συγκρούσεις μέσα από τις οποίες πολλαπλασιάστηκαν και οι «εηηλκικίσεις» της νεολαίας. Το 1943 οι νεολαίοι του 1941 ήταν ήδη τα «ώριμα» στελέχη που έδιναν τη σκυτάλη σε παιδιά, με όλη τη σημασία της λέξης. Το 1944, ο ΕΛΑΣ Αθήνας διέθετε 25.000 μαχητές, το 90% των οποίων ήταν μεταξύ 15 και 20 ετών, ενώ στον Εμφύλιο το φαινόμενο έγινε

καθολικό αφού ο ΔΣΕ αποτελούνταν στη συντριπτική του πλειοψηφία από πρώην ΕΠΟΝίτες (σ. 518) και μάλιστα της τελευταίας κατοχικής γενιάς, γεννημένων από το 1925 έως το 1930. Κοντολογίς, το βιβλίο δεν είναι αρκετά τολμηρό στο ζήτημα της κοινωνικής σύγκρουσης της Κατοχής και ο στόχος, να αναδείξει τη νεολαία σε ιδιαίτερη κατηγορία ανάλυσης, παραμένει ανολοκλήρωτος.

Εν κατακλείδι, η «Εηηλκικίωση μίας Γενιάς» κατατάσσεται επάξια στις παραδειγματικές μελέτες για την ιστορία της Κατοχής αφού υπηρετεί πιστά το είδος στο οποίο ανήκει, την κοινωνική ιστορία, ενώ καλύπτει επαρκώς ένα μεγάλο βιβλιογραφικό κενό στην ιστορία της δεκαετίας του '40. Αλλά το μεγαλύτερο προτέρημά του βρίσκεται σε όσα δεν περιλαμβάνει. Και αυτά είναι αφορμή για ακόμα πιο γόνιμο προβληματισμό γύρω από τα κοινωνικά φαινόμενα και τα ερευνητικά εργαλεία, σχέψεις που δεν θα πάψουν ποτέ να απασχολούν τον ιστορικό επιστήμονα.

ΙΑΣΟΝΑΣ ΧΑΝΔΡΙΝΟΣ

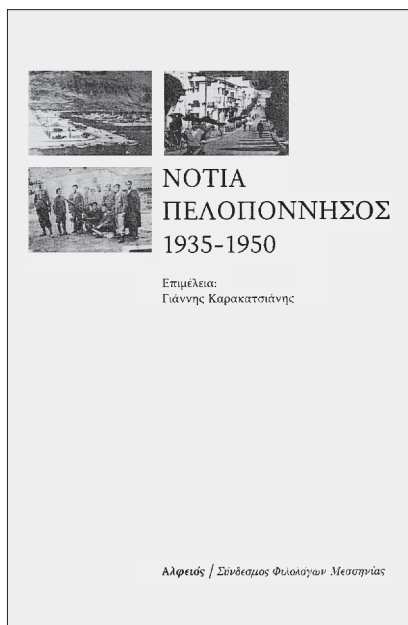
Γιάννης Καρακατσιάνης (επιμ.), *Νότια Πελοπόννησος 1935-1950*, Αλφειός / Σύνδεσμος Φιλολόγων Μεσσηνίας, Αθήνα 2009, 354 σ.

Σε μια παρουσίαση ενός βιβλίου, εκείνο που είθισται να γίνεται ή μάλλον —για να κυριολεκτώ— να ακούγεται είναι αφειδώς τα καλά λόγια για την εκδοτική προσπάθεια του-των συγγραφέων, τις αρετές της γραφής, την κοπιώδη έρευνα και τη διασταύρωση των πληροφοριών, εν όλίγοις την αδιαμφισβήτητη συμβολή που συνιστά για τον σχετικό γνωστικό κλάδο. Λιγότερες ωστόσο —από τις καταγραφό-

μενες— είναι οι φορές που οι παραπάνω έπαινοι έχουν ουσιαστικό περιεχόμενο και κυριολεκτική σημασία. Μια τέτοια περίπτωση αντιπροσωπεύει αναμφίβολα και ο ανά χείρας συλλογικός τόμος για τη νότια Πελοπόννησο την περίοδο 1935-1950. Για να δανειστώ τα λόγια του ίδιου του επιμελητή στο εισαγωγικό σημείωμά του, που κάλλιστα εκλαμβάνονται ως ένα είδος διακηρυγμένης πρόθεσης και ευχετικής εκπλήρωσης, «ο τόμος μπορεί να αποτελέσει ένα χρήσιμο εργαλείο για τον ερευνητή της περιόδου ή το φοιτητή της ιστορίας του τόπου και παράλληλα να ενημερώσει κάθε πολίτη της ευρύτερης περιοχής ή

* Το ανά χείρας κείμενο αναγνώστηκε κατά την παρουσίαση του συλλογικού τόμου στην Καλαμάτα στις 9 Ιανουαρίου 2010.

καταγόμενα από αυτήν για δρώμενα και καταστάσεις στη νότια Πελοπόννησο μια 'δύσκολη' περίοδο, την περίοδο 1935-1950 [Εισαγωγή Επιμελητή, σ. 7]». Μετά την ανάγνωση του τόμου μπορεί να πω αβίαστα πως πράγματι η συγκεκριμένη πρόθεση εκπλήρωσε και με το παραπάνω την εξαρχής στόχευσή της.

Ο συλλογικός τόμος εντάσσεται στην κατηγορία των έργων εκείνων που περικλείουν πολύπλευρα την έννοια της τοπικότητας, έχοντας επίγνωση πως η συγκεκριμενοποίηση και η τεκμηρίωση της τοπικότητας είναι ο ασφαλέστερος δρόμος για τη συγκρότηση του μεγάλου-συνθετικού αφηγήματος, όπου η ιστορία από τα πάνω—των ελίτ και του κέντρου—συνυπάρχει με την εμπειρία των ανώνυμων ανθρώπων, της περιφέρειας και της πληθυσμιακής βάσης. Στο πλαίσιο αυτό τα τελευταία χρόνια έχει παραχθεί ένας διόλου ευκαταφρόνητος αριθμός έργων τοπικής ιστορίας, σε μια προσπάθεια να βρει ο ιδιαίτερος τόπος ή ένα ευρύτερο γεωγραφικό διαμέ-

ρισμα τον δικό του ιστορικό βηματισμό, τη δική του φωνή και θέση στο αφήγημα της εθνικής ιστορίας, αξιοποιώντας τα πορίσματα, τα μεθοδολογικά εργαλεία και τα ερμηευτικά σχήματα της διεπιστημονικότητας, αλλά και τα πλεονεκτήματα των νέων αρχειακών διαθέσιμότητων που πρόσφερε το άνοιγμα αρχείων για τη συγκεκριμένη περίοδο στην Ελλάδα και στο εξωτερικό.

Η νότια Πελοπόννησος, όντας στην περιφέρεια και σε απόσταση από το κέντρο, δεν στερήθηκε μόνο όσα το ίδιο το κέντρο διέθετε και ενίοτε πρόσφερε, αλλά και την καταρχήν απόπειρα επιστημονικής καταγραφής της τοπικής ιστορίας και της ανάδειξης στο προσκήνιο των αφανών δρώντων υποκειμένων. Διαθέτοντας η περιοχή το απαραίτητο πλέον επιστημονικό προσωπικό για την ανάληψη και την ευόδωση μιας τέτοιας πρωτοβουλίας, προσφέρει σήμερα στο αναγνωστικό κοινό έναν τόμο που είμαι βέβαιος πως θα εκτιμηθεί δέοντως. Εδώ χρειάζεται να προσθέσω πως στις περισσότερες των περιπτώσεων δεν ακούουν οι καλές προθέσεις και η θέληση για προσφορά στον τόπο καταγωγής ή διαμονής. Χωρίς τη συντονισμένη προσπάθεια και την οικονομική υποστήριξη, η πρόθεση και τα επιστημονικά εφόδια είναι δύσκολο να λάβουν «σάρκα και οστά» και να βρεθούν μετουσιωμένα στις προθήκες των βιβλιοπωλείων. Θα πρέπει λοιπόν να εξαρθεί εδώ η συνεισφορά του Συνδέσμου Φιλολόγων Μεσσηνίας, για τον οποίο το βιβλίο αυτό αποτελεί την πρώτη εκδοτική συμμετοχή από το έτος της ίδρυσής του το 1988. Από όσο γνωρίζω μια τέτοια συνειδητή επιλογή πνευματικής ευαισθητοποίησης και προσφοράς δεν αποτελεί τον κανόνα αλλά την εξαίρεση, πόσω μάλλον όταν το πρώτο αυτό εκδοτικό εγχείρημα περικλείει τα επιστημονικά συμπεράσματα μελετών για μια ιδιαίτερα «ευαίσθητη» περίοδο της νεότερης ελληνικής ιστορίας, αυτής των κινημάτων, της μεταξικής δικτατορίας, των πολέμων και της Κατοχής, των πολωτικών πολιτικών παθών

και των ενδοελληνικών συγκρούσεων, της πολύπλευρης βίας, του κυρίως Εμφυλίου Πολέμου και των εκτάκτων νομοθετημάτων ενός «έθνους σε κρίση».

Το συλλογικό έργο *Νότια Πελοπόννησος, 1935-1950* διαρθρώνεται σε τέσσερις ενότητες, που ασφαλώς προέκυψαν από τις σχετικές διαθεσιμότητες και τις συνεπακόλουθες προσφορές συμβολής. Θα ήταν ευχής έργον –για να διερμηνεύσω τις μύχιες σχέψεις όσων κοπίασαν για το άρτιο αυτό τελικό αποτέλεσμα– να καλύπτονταν πολλά περισσότερα θεματικά επίπεδα εντός του προκαθορισμένου χρονικού πλαισίου, χωρίς αυτό σε καμία περίπτωση να σημαίνει πως τα άρθρα του παρόντος τόμου δεν προσφέρουν μια ολοκληρωμένη εικόνα της αναφερόμενης περιόδου. Και οι τέσσερις ενότητες, με τα συνολικά δεκατρία άρθρα, επικεντρώνονται τοπικά και χρονικά στις δεκαετίες '30, '40 και '50 και ασχολούνται με ζητήματα που άπτονται της πολιτικής, κοινωνικής και οικονομικής ιστορίας, του πολιτισμού, της δημόσιας και εξατομικευμένης μνήμης. Φυσικά οι συγγραφείς δεν αφήνουν ασχολίαστες τις μεταπολεμικές επιπτώσεις που είχαν τα δραματικά γεγονότα των δεκαετιών αυτών στις τοπικές κοινωνίες, προσδίδοντας στις μικρογραφικές αυτές επιπτώσεις εθνικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα. Όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, η τοπική διάσταση και η μικρο-ιστορία βρίσκονται σε άμεση συνάφεια και παρακολουθούν τις εξελίξεις που λαμβάνουν χώρα εκτός των τειχών της νότιας Πελοποννήσου, τόσο σε σχέση με άλλες όμορες περιοχές, όπως για παράδειγμα με τον νομό Αχαΐας και το μεγάλο αστικό κέντρο της Πάτρας, όσο και με τα πολιτικοκοινωνικά δρώμενα στην ελληνική πρωτεύουσα και κατ'επέκταση στην υπόλοιπη Ελλάδα.

Χωρίς να διεκδικώ σε καμία περίπτωση την ιδιότητα του ειδήμονα για την περιοχή και τους ανθρώπους της, μπήκα εξαρχής στη θέση του απλού αναγνώστη με σκοπό να μάθω και όχι τόσο για να καταλήξω σε μερικές αράδες για χάρη

της παρούσας βιβλιοκριτικής. Εκείνο που αποκόμισα από την ανάγνωση των άρθρων είναι πως η εμπειρία του νότιου πελοποννησιακού χώρου –βιωμένη και διαμεσολαβημένη– είναι ταυτόχρονα η εμπειρία συμβάντων που καταγράφηκαν και στην υπόλοιπη Ελλάδα, με τις δύο σχηματικές εμπειρίες να συγκλίνουν στα βασικά χαρακτηριστικά τους αλλά να αποκλίνουν σε σχέση με τους επιμέρους παράγοντες του χώρου και της γεωγραφίας, του ατόμου και της τοπικής ιδιοσυγκρασίας, εν τέλει των ιδιαιτεροτήτων που πρόσφερε απλόχερα η Κατοχή και ο Εμφύλιος στον τόπο και στο άτομο. Θα μπορούσε κανείς να σταχυολογήσει πολλά και ενδιαφέροντα από τα άρθρα και να αξιοποιήσει άμεσα τα συμπεράσματα, στα οποία καταλήγουν οι συγγραφείς τους.

Εν συντομία αναφέρω μερικά μόνο από αυτά: α) το κύμα της πολιτικής μετανάστευσης που έπληξε τη Μάνη μετά το 1945 –απότοκο της τρομοκρατικής βίας και των ανεπιτυχών προσπαθειών εθνικής συμφιλίωσης– και το οποίο μόνο με την οικονομική μετανάστευση των προηγούμενων και των επόμενων δεκαετιών μπορεί να συγκριθεί (σ. 19-38), β) τη χαρτογράφηση της εμφύλιας βίας στον μεσσηνιακό χώρο, που όσο και αν εγείρει για κάποιους επιμέρους ενστάσεις, μερικές εκ των οποίων εστιάζουν στην πρωτοκαθεδρία της «κόκκινης βίας» σε σχέση με τη «μαύρη», συνιστά μια εξαιρετική και άκρως επίπονη μελέτη ποσοτικής προσέγγισης, αναδεικνύοντας επιπλέον ως καθοριστικό παράγοντα στις εμφύλιες συγκρούσεις τη γεωγραφία (σ. 39-59), γ) την προβολή της «θέσης» περί της ειρηνικής επίλυσης των διαφορών που φέρεται να υιοθέτησε το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, σε πείσμα των οργανωτικών αδυναμιών, των προσωπικών στρατηγικών και των αντεκδικήσεων, και η οποία έρχεται να αντικρούσει τα επιχειρήματα για την επιδίωξη του ΕΛΑΣ να μονοπωλήσει τον αντιστασιακό αγώνα, επιδιώκοντας μεσοπρόθεσμα στην κατάληψη της εξουσίας. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, οι από-

ψεις περί των «υπερβάσεων» εκ μέρους τοπικών στελεχών του ΕΑΜ χρειάζεται να υπερβούν και οι ίδιες τις ιδεολογικές εμμονές του παρόντος και να σταθούν με εντιμότητα απέναντι στα γεγονότα, ακόμα και όταν αυτά ξεπερνούν τα όποια βολικά ερμηνευτικά σχήματα και τις υποκειμενικές αναγνώσεις των αρχειακών τεκμηρίων (σ. 61-102).

Περνώντας ο αναγνώστης σε λιγότερα επώδυνα θέματα –στα οποία ωστόσο θα επανέλθει και αργότερα– παρακολουθεί κατά την περίοδο εφαρμογής του βενζελικού εκσυγχρονιστικού προγράμματος τις προσπάθειες να οργανωθεί και να πειθαρχηθεί η ύπαιθρος μέσω της ίδρυσης υποκαταστημάτων της νεοϊδρυθείσας Αγροτικής Τράπεζας, κρατικές προσπάθειες έναντι των οποίων η νότια Πελοπόννησος εμφάνισε μια αρχική υστέρηση εξαιτίας της μειωμένης σημασίας της σταφιδοκαλλιέργειας για τη εθνική οικονομία, αλλά και των ισχυρών τοκογλυφικών δικτύων στην περιοχή (σ. 103-126), ενώ στη συνέχεια διανοίγονται ενώπιόν του τα βιογραφικά των αιρετών αλλά και δοτών αρχόντων της τοπικής αυτοδιοίκησης, πολλοί από τους οποίους βρέθηκαν μεταξύ σφύρας και άκμονος, με αποτέλεσμα να συντριβούν τόσο σε φυσικό όσο και σε μνημονικό επίπεδο (σ. 129-155). Μεταξύ μιας άλλης σφύρας και άκμονος κλήθηκαν να δικάσουν και τα Ειδικά Δικαστήρια ανά την Ελλάδα και επομένως και στην περίπτωση των δοσιλόγων της Πελοποννήσου. Υπό το πρίσμα αυτό θα πρέπει να αξιολογήσουμε τη λειτουργία τους από τη στιγμή που διαθέτουμε τα πρακτικά των δικών και κυρίως τις σχηματισθείσες δικογραφίες. Τα Ειδικά Δικαστήρια δεν λειτούργησαν εντός ενός πολιτικά αποστεωμένου θαλάμου κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου και η χρονική οροφή του 1951-52 δεν θα πρέπει ως εκ τούτου να εκληφθεί ως ένα ακόμη θεσμικό εργαλείο της εθνικοφροσύνης για την νομική και ηθική καταδίκη της αριστερής αντίστασης (σ. 157-178).

Στο χώρο της βιωμένης εμπειρίας και

του μνημονικού λόγου ξεχωρίζουν τα αυτοβιογραφικά κείμενα δύο εκ των πρωταγωνιστών του ΔΣΕ Πελοποννήσου, του Κωνσταντίνου Παπακωνσταντίνου και του Αρίστου Καμαρινού, με τον πρώτο να αντιπροσωπεύει τον αιρετικό λόγο και τον δεύτερο τον κόσμο της κομματικής ορθοδοξίας. Εντέλει η διαχείριση της ήττας διαμεσολαβείται –ασφαλώς όχι μόνο στις συγκεκριμένες περιπτώσεις– από τις προσωπικές επιλογές των υποκειμένων και αποτυπώνεται στον μνημονικό λόγο της αριστεράς για να καταδείξει τον μεταπολεμικό κατακεραματισμό της ανεκπλήρωτης νεοτερικότητας που αντιπροσώπευε το εαμικό κίνημα (σ. 181-203). Η επεξεργασμένη μνήμη της σύγκρουσης μεταξύ ΕΛΑΣ και Ελληνικού Στρατού-Εθνικής Ένωσης Βασιλοφρόνων αναδύεται μέσα από τα απομνημονεύματα του Ναπολέοντα Παπαγιαννόπουλου που αναμφίβολα αποτελούν ιστορική πηγή αλλά που δεν μπορούν –και δεν πρέπει– να επιτελούν το ρόλο της ερμηνευτικής πλάστιγγας στην άγνοια κατά τη γνώμη μου συζήτηση –με τους όρους που αυτή λαμβάνει χώρα– για το ποιος διεξήγαγε εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα και ποιος όχι (σ. 205-228).

Θα ήθελα στο σημείο αυτό να σταθώ ιδιαίτερα στο άρθρο του εκλιπόντος Ηλία Ταβουλάρη, για να υπογραμμίσω τις εικόνες που αυτό φωντανεύει της προπολεμικής οικονομικής και υγειονομικής καχεξίας, η οποία ταλάνιζε την ελληνική ύπαιθρο και απέκτησε διαστάσεις εθνικής τραγωδίας, όταν εξελίχθηκε σε λιμό στην Κατοχή. Ο νεαρός τότε Ταβουλάρης αντάλλαξε σίκα με ρούχα στην Ομόνοια και έσπευσε να εγκαταλείψει την πρωτεύουσα σοκαρισμένος από τον θάνατο που πλανιόταν πάνω από την μεγαλούπολη (σ. 229-237). Αυτός ο ενδύμνος λαϊκός πόνος, τα βάσανα και οι προσμονές απέκτησαν με τον καιρό γραπτή διάσταση, όπως συνέβη και στην περίπτωση των γνωστών μανιάτικων μοιρολογιών (σ. 239-258): αλλά καθώς η ζωή είναι μια συνεχής εναλλαγή χαράς και λύπης, ενός

ατέρμονου κλαυσίγελου, ο θάνατος γρήγορα δίνει τη θέση του στη ζωή, οπότε το θέατρο και ο κινηματογράφος –κάποτε σε ανταγωνιστική σχέση– αποτελούν τις μοναδικές ηλιαχτίδες πολιτιστικού φωτός, σε μια επαρχία που διψά κυριολεκτικά και για άρτο, αλλά και για θέαμα (σ. 261-302 και 319-329). Άλλωστε ο πολιτισμός βρέθηκε από νωρίς στη δίνη της σύγκρουσης των δημοκρατιών με τον ολοκληρωτισμό και η πολιτική προωθήθηκε και μέσα από τον πολιτιστικό ανταγωνισμό, με πεδίο εφαρμογής τόσο τα μεγάλα αστικά κέντρα όσο και τις μικρές πόλεις στην ελληνική επαρχία. Η Καλαμάτα τοποθετήθηκε στο στόχαστρο των προπαγανδιστικών μηχανισμών των Μεγάλων Δυνάμεων, σε μια εποχή του πρόσφατου παρελθόντος κατά την οποία αντιπροσώπευε την «ελληνική Σιβηρία», δυστυχώς όχι μόνο για τους ξένους προπαγανδιστές, αλλά ενδεχομένως και για κάποιους εκ των αντιπροσώπων

της κεντρικής ελληνικής διοίκησης (σ. 303-317).

Κλείνοντας, δεν μπορώ παρά να εξάρω την ποιότητα της έκδοσης, έργο στο οποίο αναμφίβολα η συμβολή των φιλολογικών επιμελητριών (Μαρία και Αντιγόνη Τσαγκαράκη) κρίνεται μείζονος σημασίας. Το ανά χείρας έργο σίγουρα θα βρει τη θέση του στην παραγόμενη εργογραφία και θα αξιοποιηθεί από την επιστημονική κοινότητα, που πλέον –μακριά από κάθε είδους αγκυλώσεις– δεν διστάζει να θέτει το δάκτυλο επί τον τύπον των ήλων. Μένει να βρει μιμητές, ώστε τελικά από τις μικρές ψηφίδες να είμαστε σε θέση να αναχθούμε στη μεγάλη σύνθεση, που πλέον θα στηρίζεται σε επιμέρους επιστημονικά δεδομένα ανά γεωγραφικές περιοχές και όχι σε ατεκμηρίωτες ή σκόρπιες καταγραφές.

ΣΤΡΑΤΟΣ Ν. ΔΟΡΔΑΝΑΣ

Ιωάννα Παπαθανασίου με τη συνεργασία των Πολίνας Ιορδανίδου, Άντας Κάπολα, Τάσου Σακελλαρόπουλου, Αγγελικής Χριστοδούλου, *Η Νεολαία Λαμπράκη τη δεκαετία του 1960*. Αρχαιακές τεκμηριώσεις και αυτοβιογραφικές καταθέσεις, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς αρ. 47/Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., Αθήνα 2008, 675 σ.

Το βιβλίο της Ιωάννας Παπαθανασίου που κυκλοφόρησε τον περασμένο Μάιο εντάσσεται στη μακρά σειρά των κοπιαστικών και χρονοβόρων εγχειρημάτων που συνίστανται σε λεπτομερείς καταγραφές αρχαικών ιστών, αποδελτιώσεις περιοδικών και εφημερίδων, καταγραφές αρχαικών τεκμηρίων, στη σύνταξη περιεκτικών και αντιπροσωπευτικών χρονολογίων και βιογραφικών σημειωμάτων.

Είναι μάλλον ελάχιστοι οι χώροι, το επιστημονικό δυναμικό των οποίων θεωρεί ότι συνιστά εκ των ων ουκ άνευ κομμάτι της δουλειάς του η «ειδικού ενδιαφέροντος» συστηματική ενασχόληση με τη διευκόλυνση της ερευνητικής διαδικασίας

και την οικείωση ενός ιδιαίτερου τομέα της, της αρχαιακής δουλειάς, που δεν χαιρεί πια της αίγλης του παρελθόντος. Στα ΑΣΚΙ η σχετική παραγωγή δεν είναι μικρή: η Ιωάννα Παπαθανασίου το έχει ξανακάνει με το βιβλίο για την ΕΔΑ, με τη συνδρομή και τότε της Άντας Κάπολα από τη σημερινή ομάδα, την οποία αποτελούν ακόμη οι Τάσος Σακελλαρόπουλος, Πολίνα Ιορδανίδου και Αγγελική Χριστοδούλου. Στην ίδια κατηγορία ανήκουν και οι αρχαιακές τεκμηριώσεις για την ΕΠΟΝ και τον Ραδιοφωνικό Σταθμό «Ελευθέρη Ελλάδα» («Φωνή της Αλήθειας»). Κοντά σε αυτά, και από ένα παράπλευρο μετερίζι, οι βιβλιογραφικές καταγραφές. Όλες δου-

λειές που απολήγουν σε βιβλία-εργαλεία στα οποία θα ανατρέξει κανείς αναζητώντας την ακρίβεια των πληροφοριών, και σε βιβλία-βάσεις δεδομένων με πληθώρα στοιχείων για την περαιτέρω επιστημονική επεξεργασία.

Δεν είναι μόνο όμως το υπόβαθρο που δημιουργούν ανάλογες δουλειές. Υπάρχουν πολλοί τρόποι να συζητά ένας ιστορικός για τη δύσκολη υπόθεση που λέγεται μέθοδος της ιστορικής έρευνας. Με το βιβλίο αυτό, η συγγραφέας του προτείνει μια μέθοδο επιστημονικής δουλειάς. Συνεπώς, δεν πρόκειται για ένα εγχειρίδιο αποκλειστικά τεκμηριωτικό, αφού άρρητα η διάρθρωσή του παρέχει έναν τρόπο προσέγγισης της ιστορικής στιγμής ενός παρελθόντος τόπου. Το βιβλίο συνομιλεί με τον ερευνητή της νεολαίας προτείνοντας ένα ερμηνευτικό σχήμα για την κατανόηση των μηχανισμών που αποκρυστάλλωσαν τον εν λόγω πολιτικό σχηματισμό με τα ειδικά χαρακτηριστικά του. Σ' αυτό συνθέτει τη γνώση του γεγονοτολογικού πλαισίου της περιόδου και την προϊστορία του χώρου, την αρχαιακή ανάγνωση και τεκμηρίωση, την ιστορική ερμηνεία και αφήγηση, την επίγνωση του κοινωνικού υποβάθρου των πρωταγωνιστών και την επιδίωξη της συμβολής τους στη συμπλήρωση των κενών —εκεί που αναπόφευκτα υπάρχουν ελλείψεις—, ενίοτε αναγκαστικά μέσα από τον πολύ γοητευτικό προσωπικό αναστοχασμό εκ μέρους τους των ιδεών που παρήγαν τότε για να κατανοήσουν τον εαυτό τους και τον κόσμο τους.

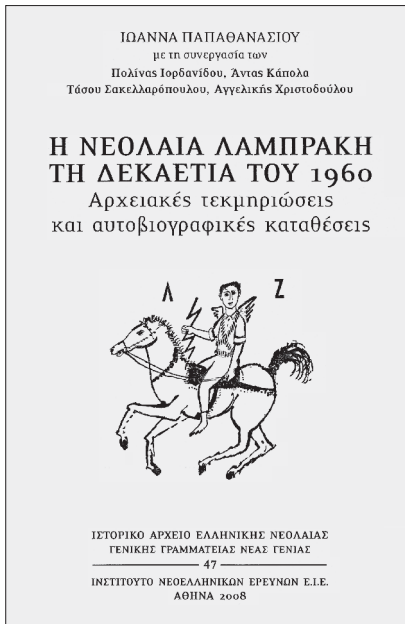
Σε μια τέτοια λογική διαρθρώνεται και ο σκελετός του τόμου: Εκκινεί με μια περιεκτική αναδρομή στο παλιμψηστο των νεολαιστικών κινημάτων και οργανώσεων της αριστεράς μετά το πέρας του εμφυλίου. Συνεχίζει με τη λεπτομερή καταγραφή του καταλόγου του αρχείου του Κεντρικού Συμβουλίου. Από εκεί περνά στη συστηματική καταγραφή του συνόλου των εντύπων της οργάνωσης, όπου παρατίθενται οι αποδελτιώσεις του περιοδικού *Τετράδια της Δημοκρατίας* —έντυπο αρχικά της

Δημοκρατικής Κίνησης Νέων «Γρηγόρης Λαμπράκης»— και της εφημερίδας *Η Γενιά μας*. Σειρά έχει η αποδελτίωση της σχετιζόμενης με τους Λαμπράκηδες αρθρογραφίας από τις σελίδες της *Αυγής*, που καταγράφεται σε ηλεκτρονική βάση. Να σημειωθεί ότι περιλήψεις των άρθρων με τις οποίες συμπληρώνεται η αποδελτίωση μπορούν να διαβαστούν αυτόνομα δίνοντας μια πολύ περιεκτική εικόνα της καθημερινής δράσης της ΔΝΑ. Επιπλέον, παρατίθεται αναλυτικό χρονολόγιο με τα βασικότερα γεγονότα της ελληνικής και διεθνούς σκηνής από τον Ιανουάριο του 1963. Τέλος, συμπληρώνεται με τις εξαιρετικής σημασίας και ενδιαφέροντος σύντομες βιογραφικές συνεντεύξεις των μελών του Κεντρικού Συμβουλίου και της Εξελεγκτικής Επιτροπής της ΔΝΑ.

Εδώ, θα μπορούσε κανείς να σταθεί ιδιαίτερα. Τα 61 βιογραφικά σημειώματα απαντούν σε ένα πυκνό ερωτηματολόγιο εστιασμένο σε πέντε κομβικές κατηγορίες ερωτημάτων, που δημιουργούν έναν πρώτο ιστό, ώστε να αποτυπωθεί ανάγλυφα το προφίλ των κεντρικών στελεχών της ΔΝΑ: τα προσωπικά στοιχεία, το κοινωνικό και πολιτικό υπόβαθρο των γονιών, η προσωπική πολιτική δραστηριότητα στην εν λόγω οργάνωση, η τομή που αποτελεί η Δικτατορία με τη χρονικά εντός της διάσπαση και η μεταπολιτευτική πολιτική τοποθέτηση. Εκεί και τα διακυβέματα που ταλάνισαν τους πρωταγωνιστές με βασικό εκείνο της συγχώνευσης της Νεολαίας ΕΔΑ με την ΔΚΝΓΛ, οι πολιτιστικές εξορμήσεις και οι κομματικές τριάδες, η εμφάνιση ποικίλων αριστεριζόντων ρευμάτων στους κόλπους της οργάνωσης, η σχέση με τη νεολαία του Κέντρου και ο ενιομετωπικός ανέκδοτος, το διφυές κομματικό σχήμα. Διαθέτουμε έτσι πια μια πρώτη συστηματοποιημένη καταγραφή για το καλειδοσκόπιο των ανθρώπων που διαμεσολάβησαν από θέσεις ευθύνης τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά της ΔΝΑ.

Οι καταγραφές αυτές, αποφεύγοντας το σκόπελο του βιογραφικού λεξικού και

μην έχοντας αξιώσεις να θεωρηθούν πρωτογενείς μαρτυρίες, συγκεντρώνουν μια ενδιαφέρουσα πρώτη ύλη για μια ευρύτερη μελέτη των πολιτικών και κοινωνικών διαδρομών, που θα ανιχνεύει τις κανονικότητες και τις συνέχειες ή τις ασυνέχειες και τις τομές αυτής της γενιάς με την προηγούμενη όσον αφορά την πολιτική και ιδεολογική τοποθέτηση, την κοινωνική και ταξική θέση.

Κάπου εδώ, όμως, γεννιέται και ένα ακόμα ερώτημα. Πράγματι, όπως παρατηρεί η Ιωάννα Παπαθανασίου στην εύγλωττη παράθεση του «Σκεπτικού της έρευνάς της», η νεολαία Λαμπράκη δεν έχει γίνει αντικείμενο συστηματικής ιστορικής πραγμάτευσης. Γιατί όμως η μελέτη ενός ακόμα νεολαιίστικου σχηματισμού συνιστά εγχείρημα κομβικής σημασίας;

Όντας η κορύφωση της ελληνικής εκδοχής του παγκόσμιου '60 των νέων, στη Νεολαία Λαμπράκη μοιάζει να συμπυκνώνεται ένα σύνολο παραγωγικών αντιθέσεων και αντιφάσεων, στοιχεία ενός

διπλού ιστορικού χρόνου (οργάνωση νέα όσο και παλιά την αποκαλεί η Ι.Π.), και να εκβάλλουν σε αυτήν διαφορετικά ρεύματα της θεωρητικής παράδοσης της αριστεράς, αλλά και του πρακτικού της παρελθόντος. Έργο όσων «γεννήθηκαν μέσα στην Κατοχή, μεγάλωσαν μέσα στις φλόγες του εμφυλίου και ανδρώθηκαν μέσα στον καραμανλικό μεσαίωνα», με τα λόγια του προέδρου της, τα ζητήματα που θέτει η συγκρότηση και η πορεία της οργάνωσης, συνιστούν την ειδική έκφραση των θεμάτων που ταλανίζουν την αριστερή θεωρία και πρακτική στη συγκυρία.

Το επονύτιο πρόταγμα για «εκπολιτισμό και πρόοδο», όπως μας το θυμίζει η «Σύντομη αναδρομή», συναντούσε μια εποχή που μια παγκόσμια νεολαιίστικη κουλτούρα διαχέοταν μέσω της αμερικανικής μουσικής και κινηματογραφικής βιομηχανίας, διαπερνώντας και διαιρώντας κοινωνικές τάξεις και εθνικούς πολιτισμούς, ενώ η ειδική κατηγορία «νεολαία» σχετιζόταν άμεσα με μια μορφή κατανάλωσης υλικών αγαθών αποκλειστικά για νέους. Ενώ οι μαρξιστικές και μαρξίζουσες θεωρίες γνώριζαν μια νέα άνοιξη, μπολιασμένες με την αντιαυταρχικότητα και νέους προβληματισμούς για τα κοινωνικά υποκείμενα, η οργανωτική πολυσυλλεκτικότητα ερχόταν στο προσκήνιο με την έγνοια για την έκφραση της λαϊκότητας, όπως υποδείκνυε το πέρασμα από την πρωτοκαθεδρία της έννοιας «εργατική τάξη» σε εκείνη του «λαού». Στο σύμπαν αυτό ιγνηλατούνται και οι προβληματισμοί που παρακούνησαν το θεωρητικό οπλοστάσιο και τις βεβαιότητες της αριστερής νεολαίας της εποχής και δίχασαν τους Λαμπράκηδες. Ο τρόπος που εντός αυτού επέλεξαν να λειτουργήσουν, οργανώνοντας συστηματικά και μεθοδικά τον δημόσιο χώρο, τη δημόσια πολιτική σφαίρα της αριστεράς, με συλλογικές δράσεις, εκπολιτιστικές λέσχες, εκστρατείες για τη διάδοση του βιβλίου, συζητήσεις, θελονοτικές δραστηριότητες, έντυπα, μαρθαίνιες πορείες, αποσκοπούσε καταρχήν

στη διασφάλιση και την περαιτέρω διεκδίκηση της πολιτικής συμμετοχής, στην άρση του δημοκρατικού ελλείμματος με τη «διάνοιξη» των φραγμένων διόδων του πολιτικού, όπως σαφώς αναδεικνύει και η δράση τους στις 70 μέρες των Ιουλιανών. Ίσως κάπου εκεί να μπορούμε να αναζητήσουμε τη στιγμή που αυτό το «μαζικό κίνημα διαμαρτυρίας με μαγνητική έλξιν δια όλους τους νέους που ενστικτωδώς αντιτίθενται εις την εξουσία» –όπως χαρακτήριζε την οργάνωση τον Αύγουστο του 1966 το έγκυρο Economist– μετατράπηκε στο ορόσημο μιας ολόκληρης δεκαετίας νεολαιίστικων διεκδικήσεων.

Με δυναμική αντιστρόφως ανάλογη της χρονικής της εμβέλειας, η ΔΝΑ μέτρησε δύομισι μόλις χρόνια ζωής. Παρά τη διακήρυξη εκ μέρους του προέδρου της, τον Δεκέμβρη του '64, της βεβαιότητας

πως «οι Λαμπράκηδες δεν πρόκειται να διαλυθούν όπως δεν διαλύεται ο αέρας, το οξυγόνο, τα ιδανικά, η σκέψις και η «πίστη»», η διάλυσή τους γεννά ένα ακόμα ερώτημα για στοχασμό, καθώς μοιάζει εν γένει δυσερμηνευτή η ευκολία με την οποία οι εύρωστοι, αριθμητικά και οργανωτικά, πολιτικοί σχηματισμοί του '60 διαχύθηκαν και μετασχηματίστηκαν στη διάρκεια τη επταετίας.

Εργαστήρι για τη μελέτη της πολιτικής και πολιτισμικής πρακτικής λοιπόν, η Δημοκρατική Νεολαία Λαμπράκη ανήκει πια στους ιστορικούς του μέλλοντος. Σ' αυτούς και το βιβλίο της Ιωάννας Παπαθανασίου και των συνεργατών της σαν εργαλείο-αρωγός.

KATEPINA LAMPPINOY